1. Європа в 1914 році

У Великій війні 1914–18 рр. баталії розгорталися на всіх океанах світу і конечно в боях були зав'язані учасники з усіх континентів, тож виправдано буде визначити її "світовою". Але, звісна річ, ніяк не першою. Європейські держави воювали одна з одною по всіх кутках земної кулі попередні 300 літ. Ті, хто билися в ній, називали її просто "Велика війна". Як і всі попередниці, вона почалася з суто європейського конфлікту, виникнувши з амбіцій, що зіткнулися, та взаємних страхів європейських держав. Те, що перебіг її виявився настільки жахливим, а наслідки катастрофічними, стало результатом не стільки всесвітнього обсягу, скільки поєднання воєнної технології та культури народів, щов ній воювали. Карл фон Клаузевіц писав навздогін Наполеонівських воєн, що війна є трійця, складена з урядової політики, військових дій та "народних пристрастей". Кожне з цих варто взяти до уваги, коли ми важимо зрозуміти, чому сталася ця війна та чому вона пішла саме тим шляхом.

Європейські держави в 1914 році

За кількох незначних вийнятків, "Великі держави" Європи (як вони звуться й зараз) були ті ж самі , що й у попередні два століття, але баланс між ними радикально змінився. Найсильнішою була тепер Германська імперія, створена Пруським королівством в результаті переможних воєн 1866 року проти Австрійської імперії та 1870 року проти Франції. За поразки Франція перетворилася на другорядну країну, від чого дуже потерпала. Різномовні землі Австрійської імперії з 1867 року реорганізувалися на Двоїсту Монархію Австро–Угорщини, та змирилися з підрядним статусом союзника Німеччини. Хоча Угорщина й була квазі–автономною державою, Монархію часто спрощено називали "Австрією", а народи її "австрійцями" (як і З'єднане королівство було за кордоном загальновідоме як "Англія", а громадяни його — "англійці"). По боках цих континентальних держав стояли дві імперії, тільки частково зацікавлені в європейських справах: велетенська напів–

азіатська Російська імперія — значний, хоча й не безперервний гравець на полі південно–східної Європи; та Британія — її головною турботою було зберігати рівновагу сил на континенті, поки вона сама поширювала та закріплювала свої володіння за морями. Іспанія, втративши останні крихти своєї заморської імперії (окрім прибережної смуги в Північній Африці), програла Сполученим Штатам на початку століття — і повзла позаду третьою.

Її колишнє місце між великих гравців зайняла Італія: об'єднання її під рукою Савойського дому між 1860 та 1871 здавалося радше малореальним, але вже й химерні вибрики її доста дошкуляли решті держав, заслуживши їй осторожливу повагу.

До кінця XVIII ст., ці держави було соціально однорідні. Усі — головним чином аграрні суспільства, доміновані земельною аристократією та правлені давніми династіями, які взаконювала церква. За наступні сто років все це або повністю змінилося, або ж переживало швидке й дестабілізуюче перетворення. Але міра поступу була, як ми побачимо, дуже нерівною.

Британія

Британія передувала на шляху. На початок XX ст. вона вже була повністю урбанізованою й індустріалізованою нацією. Земельна аристократія лишалася суспільно домінуючою, але останні рештки політичної влади в неї виборола Палата спільнот, де дві головні партії змагалися за голоси не тільки середнього класу, але з розширенням прав і привілеїв дедалі більше й працюючих класів. Ліберально–радикальна коаліція прийшла до влади в 1906 р. та почала закладати підвалини держави добробуту (welfare state; держава, де вирішення питань добробуту людей у сферах соціальної безпеки, здоров'я та освіти, житла та умов роботи покладається головне на уряд), але вона не могла знехтувати парадоксальною халепою, в якій Британія опинилася на початку століття. Вона все ще — найбагатша держава над усіма та пишна властителька найбільшої імперії, яку тільки знав світ.

Але ніколи досі за всю історію не була вона настільки вразливою. Вісь тотої імперії становив густо заселений острів, багатство якого залежало від світової торгівлі. Ще важливіше, залежав він од імпортованих продуктів, аби мати змогу нагодувати своїх городян. Королівська фльота, "володарка морів", і тримала Імперію укупі — і забезпечувала, аби ставало чим нагодувати британців. Втрата морського панування — кошмар, що переслідував кожен наступний британський уряд, та визначав їхні стосунки з рештою держав. Вони мріяли тільки лишитися осторонь від європейських суперечок, але найменший натяк, що сусіди зазіхають — поодинці чи сукупно — на британську владу на морях, у попередні 20 літ ставав ураз пекучим національним клопотом.

Франція

Більше століття, між 1689 і 1815, Франція була для Британії головним суперницею на владу в світі. По тому знадобилося ще років сто, поки Британія втямила, що то вже не так. Франція настільки відстала в економічному розвитку, що ніяк уже не важила на серйозного конкурента. Революція 1789 року знищила три стовпи Давнього порядку (Ancien Regime) — монархію, аристократію та церкву — та розподілила їхні землі межи дрібними селянами–землевласниками, які стояли твердо супроти будь–якого розвитку (байдуже чи реакції чи подальшої революції), що загрожував позбавити їх майна. Устрій їхнього життя не заохочував ні росту населення, ні нагромадження капіталу, що вможливлювало би економічний розвиток. У 1801 році населення Франції сягнуло 27 мільйонів і було найбільшим в Європі. В 1910 році воно становило тільки 35 млн., за той самий час населення Британії зросло від 11 млн. до 40 млн., тоді як в наново об'єднаній Германії вже проживало більше 65 млн. і зростання тривало. Після нищівної поразки в 1870 р., французька армія знайшла відтулину в африканських завоюваннях, що призвело до тертя з імперськими інтересами Британії, як перетиналися вони й у традиційних змаганнях у східному Сепедземномор'ї, але для французького народу то були зайві справи. Французи лишалися глибоко розколені на тих, хто отримав зиск з Революції; тих, хто під поводарством Католицької церкви досі

відмовлялися змиритись і наладнатися з тим; і соціалістичним рухом, що дедалі набирав сили та влади, бажаючи зробити наступні крок–два. Франція лишалася і багатою, і культурно панівною, але її внутрішній політикум був нестійкий і вкрай вибуховий. За кордоном, французи не забули й не вибачили німецьку анексію Ельзасу й Лотарингії, а страх німецької сили взалежнював знервовану Францію і в'язав її до єдиного міцного союзника — Росії.

Росія

Іншим континентальним суперником, щи викликав острах у Британії в XIXст., була велетенська Російська імперія, чия експансія на південь і схід загрожувала і шляху в Індію через Близький Схід (що призвело Британію взятися підпирати трухляву Турецьку імперію), і самим кордонам Індії. Звісно, потенціал Росії був (як і лишається) велетенським, але його обмежувало (як і тепер) відстале суспільство та безтямна влада. Капіталізм та індустріалізація прийшли в Росію пізно, та й тоді головним чином внаслідок вкладення іноземних грошей та уміння. На початку XX століття царі владарювали над населенням з 164 млн. чи не виключно селян, визволених зі справжнього рабства тільки покоління тому. Царі все ще провадили абсолютизм, якого в Західній Європі не знали ніколи — підпертий Православною церквою, що неї не торкалася будь–яка Реформація, та впроваджуваний через неосяжні маси летаргічної бюрократії.

Освічена еліта була розколота на "західників" (що вбачали Європу зразком та намагалися впровадити економічний розвиток та відповідальне урадування) та "слов'янофілів" (що вважали такі задуми недолугими та жадали зберегти питомо слов'янську культуру). Але низка воєнних поразок — від рук фрацузів та британців у 1855–6 рр. та від японців у 1904–5 рр. — втовкмачила урок, вивчений ще Петром Великим: воєнна сила в закордонні залежить сукупно від політичного та економічного розвитку вдома. Кріпосне рабство було відмінено після Кримської війни й такі–сякі представницькі засади впроваджено після воєнної поразки та ледве–не–революції 1905 року. Розвиток залізниці

величезно збільшив промислове виробництво в 1890–х, підвівши Росію, на погляд деяких економістів, до порога економічного "злету". Але правлячий режим незмінно жахало, що промисловий розвій, яким би ключовим не був для воєнної ефективності, тільки заохочуватиме вимоги до подальшої політичної реформи. Тож влада давила дисидентів з такою жорстокістю, що тільки заводило їх до крайнощів "тероризму" (термін і засіб боротьби, винайдені саме російськими революціонерами в XIX ст.). Така закуція робила Росію, хай би й потрібним, але стидким союзником для ліберального Заходу.

На кінець XIX ст. увагу російського уряду було зосереджено на поширенні в Азії, але після поразки від Японії в 1904–5 рр. Росія перемкнулася на південно–східну Європу. Тут рухи національного опору, первісно засновані православними спільнотами Греції, Сербії та Болгарії, традиційно пошукували помочі від росіян — попервах як єдиновірців, потім як теж слов'ян. Всі троє заснували незалежні держави на протязі XIX століття. Але багато слов'ян , особливо сербів та сурідних їм хорватів, було в Австро–Угорщині. Тож чим дедалі успішніше нові слов'янські нації покріплювали свою осібність та незалежність, тим сильніше Габсбурги побоювалися і росту хвилювань у своїх меншинах, і ролі Росії, що тих заохочувала.

Австро–Угорщина

У Західній Європі — у Британії, Франції, Германії, Італії та навіть у Росії — націоналізм був силою зчеплення, хоча й такі "поглинутих народи", як поляки та ірландці, вже змагалися за незалежність. Але ж от монархія Габсбургів цілковито складалася з "поглинутих народів". У XVIIIст. тут була існувала пануюча німецька еліта, але навіть для німців тепер знайшлася батьківщина в сусідній на півночі новій Германській імперії. В 1867 році імперія Габсбургів ся перетворила на "Двоїсту монархію" , надавши наймічнішому народу, мадярам, напів–незалежного статусу в Угорському королівстві. Це останнє з домінуючими німецькими "австрійцями" мало спільними тільки монарха (імператора Франца–Йосифа, що правив з 1848 р.), армію, скарбницю та міністерство

закордонних справ. Мадяри, як і німці (та й, насправді, британці, що тих мадяри вельми поважали настільки, що будинок парламенту в Будапешті збудували на штиб лондонського), вважали себе панівною расою та гнітили решту пророднених слов'янських меншин, якими правили — словаків, румун та хорватів. У західній половині Монархії німецькі "австрійці" панували не лише над слов'янами на півночі (чехи), північному сході (поляки та рутени) і півдні (словени та серби), але й на італомовних землях на південних схилах Альпів, яких жадало нове Італійське королівство. На відміну від суворих мадярських попихачів Будапешту, помірковані бюрократи Відня намагалися терпимо ставитися до їм пілеглих національностей та надавали останнім права, рівні з німцями. Це в результаті геть паралізувало урядові механізми Відня та змусило імператора правити декреами. Багатюща суміш культур, безперечно, перетворила Відень на місто з унікально жвавим і блискучим розумовим і художнім життям, але віденська інтеллігенція дивилася в майбутнє з неспокоєм та інколи — з відчаєм.

Германія

І, наостанок, імперська Германія, наскладнійша й найпроблемніша держава з низ усіх.

Об'єднання Германії у 1871 р. створило націю, яка суміщувала економіку, найдинамічнішу в Європі, з режимом, що багато в чому ледве вишпортався з феодалізму. Династія Гогенцолернів правила Прусією за допомогою бюрократії та армії. Ті обидві набрані з лав "службових дворян" (Junkers, юнкери), що походили головне зі східних областей країни. Юнкерам гидувало саме існування Рейхстагу (парламенту), який невдало важив на владу ще з середини XIX століття. У новоз'єднаній імперії Рейхстаг представляв усі верстви германського населення, що побільшилося: аграрних консерваторів з величезними маєтками на сході, промисловців півночі та заходу, баварських фермерів–католиків півдня та, дедалі міцніше з розвитком економіки, промислові робочі класи долин Рейну та Руру, з їхніми лідерами–соціалістами. Рейхстаг голосував за бюджет, але уряд призначався монархом, кайзером, і

монарху звітував. Канцлер був головним посередником між Рейхстагом і кайзером. Отто фон Бісмарк, хто першим тримав цю посаду, використав уповноваження, надавані кайзером, аби підкорити Рейхстаг власній волі. Його наступники були хіба посильними, що повідомляли Рейстагу вирішення Кайзера та маніпулювали парламентом, аби забезпечити схвалення бюджету. Самому кайзеру вони видавалися кимсь на подобу хатніх лакеїв, малозначними поряд з головою Генерального штабу.

В таких умовах особистість кайзера набувала крайньої ваги та значення. Тож на біду не тільки для Германії, ба й усього світу, на цей час дім Гогенцолернів призвів Вільгельма II. В ньому втілилися три риси, що можна назвати характерними для тогочасної германської правлячої еліти: архаїчний мілітаризм, роздуті амбіції та невротична підозрілість.

Установчо мілітаризм виявлявся в панівній ролі, яку армія грала в культурі старої Прусії. В Прусії вона головувала і багато в чому вона Прусію і створила; багато в чому подібно як перемоги армії над Австрією та Францією створили нову Германську імперію. В новій Германії армія соціально передувала, як то було в старій Прусії — домінування те просякало всі класи через обов'язкову трирічну загальну військову службу. Буржуазія набувала жаданого права носити уніформу, вступаючи до резерву, та охоче мавпувала звички військової еліти юнкерів. На нижчому рівні, відставні сержанти та прапорщики передували у своїх місцевих громадах. Кайзер завжди з'являвся у формі, яко Верховний воїтель, в оточенні військовиків. За кордоном їхній мілітаризм, з його безперервними парадами та святкуваннями перемог 1870 року, здавався радше кумедним, аніж загрозливим; таким би міг він буть і насправді, якби не був пов'язаний з другою рисою — амбіцією.

Сам Бісмарк, створивши Германську імперію, був уконтентований просто підтримувати її існування, але покоління наступників не так легко вдовольнялося. В них були всі причини важити на більше. Германія становила націю більше шестидесяти мільйонів людей, покріплену величним спадком у музиці, поезії та філософії. Її вченим, інженерам та мудрецям (не кажучи вже про солдатів) заздрив весь світ.

Її промисловці вже перегнали Британію у видобутку вугілля та виробництві сталі, та разом з ученими початкували нову "інустріальну революцію", засновану на хімії та електриці. Німці пишалися своєю унікально вищою культурою, яка тримала рівновагу між деспотичним варварством східних сусідів та занепадницькою демократією Заходу. Однак, всередині цієї бучної, багатіючої та успішної нації зріла глибока розколина, що тільки поглиблювалася з нагромадженням здобутків і статків.

Зростання німецьких промислових галузей збільшувало число і вплив робітничого класу, чиї лідери, хоча й уже не революційні, дедалі сильніше наполягали на розширенні демократії та скасування суспільних привілеїв. Їхня партія, соціал–демократи, на 1914 рік стала найбільшою в Рейхстазі.

Маєтні класи мали свої суперечки, головним чином між землевласниками сходу та промисловцями заходу, але замирялися з огляду на спільну справу проти того, що ім виділося, як загроза соціалістичної революції. З початку XX століття вони взялися протидіяти тій "політикою поступу", заснованій на твердженні "національної величі". З кайзером на чолі, германські політики правого крила почали вимагати для Германії статусу не тільки Великої країни, але й Держави світового значення, Weltmacht. Єдиним суперником у цьому рангу була Британська імперія; але — якщо вона хотіла конкурувати з Британією — Германії потрібна була не тільки велика армія, але й велика фльота.

Нагромадити кошти на створення такого флоту можна було тільки через велику пропагандистську кампанію; а пропаганда ставала дієвою, тільки якщо Англію зобразити наступним затятим ворогом, що його німці мусять подолати, аби опосісти місце, яке вони вірили належало їм по праву.

Союзи–суперники

Німеччина вже бачила себе в оточенні ворогів. Коли Бісмарк створив Германську імперію в 1871 році, він дуже добре знав, що природним відгуком її сусідів буде об'єднатися проти неї, і він поклопотався, аби того не трапилося. Францію, з доброї причини, він вбачав непримиренною, хоча б уже тому, що та була змушена віддати свої провінції Ельзас і Лотарінгію. Тож він намагався укоськати її, заохочуючи колоніальні амбіції, які зіткнули б її лобами з Британією; та забезпечив, що вона не знайшла би союзників між інших держав Європи, зав'язавши останніх до власної системи альянсів. З Двоїстою монархією не виникало труднощів. В облозі внутрішніх проблем, вона була щаслива укласти Двоїстий союз з Германією в 1879 р. Її власним природним ворогом була новооб'єднана Італія, що важила на італомовні землі на південних схилах Альпів та на побережжі Адріатики, що все ще лишалося в руках Австрії; але Бісмарк зв'язав їх обох у Троїстому союзі, підтримавши італійські територіальні претензії проти Франції та її середземноморських володінь.

По тому залишалися дві флангові держави, Росія та Англія. Росія могла би стати, коли б дати їй шанс, грізним союзником Франції. Бісмарк твердо вирішив її такої можливості позбавити. Він ретельно плекав дружбу з нею та приєднав Росію до своєї "системи" через угоду 1881 року, що була потім поновлена у вигляді "Відновної угоди", по шести роках. Щодо Англії, Франція та Росія були її природними супротивниками, тож сильна центральна держава, що мала б стримувати тих обох, дуже пасувала британським державцям. Єдине, чого Бісмарк мав добру причину боятися, була війна на Балканах між Австрією та Росією, що розбурило би баланс, з таким клопотом встановлений. На Берлінському конгресі в 1878 р. він проштовхнув угоду, що поділяла Балкани на сфери впливу між Росією та Двоїстою монархією, та надав останній "протекторат" над більшою частиною найпівнічної і бунтівливої оттоманської провінції, Боснії–Герцеговини. Ця угода призвела до тривожного миру, що протривав до кінця століття, але бісмаркова "система" почала розвалюватися задовго до того.

Наступникам Бісмарка, з цілого жужма причин, забракло поновити угоду з Росією, таким чином лишивши ту відкритою до союзу з Францією. Це було страшною помилкою. Для Росії нова могутня Германія, якщо не була союзницею, то становила загрозу — таку, що їй можна було протистояти тільки військовим альянсом із Францією. Тим більше, що Франція становила джерело рясного інвестиційного капіталу, якого Росія потребувала, аби фінансувати оновлення своєї економіки. Отож у 1891 р. дві держави склали союз, Двоїсту Антанту, аби протистояти Троістому союзу, і групи–суперниці ночали змагатися у підсиленні військової могутності.

Британців спершу стривожив альянс межи її традиційними супротивниками, а динаміка міжнародних стосунків нормально диктувала би союз з Німеччиною, як природний наслідок.Те, що цього не сталося, почасти пояснюється традиційною англійською неохотою зав'язуватися в будь–які заплутані континентальні альянси, а почасти — надзвичайно незграбною германською дипломатією.Більш важливим за ті два, однак, стало вже згадане німецьке вирішення — збудувати флот, здатний кинути виклик британській владі на морях.

Зважаючи, що Германія вже мала найпотужнішу армію в світі, не було зразу очевидно — принаймні для англійців — нащо Германії взагалі знадобилася ще й океанська фльота. Досі, не зважаючи на промислове суперництво, британські стосунки з Німеччиною лишалися радше дружніми. Але відтак за якісну й кількісну вищість у кораблях почалися "морські перегони", що поступово змінили британську суспільну думку. На 1914 р. Англія рішучо вирвалася вперед, вже хоча б тому, що була готова приділяти більше ресурсів на суднобудування і не мала потреби, як німці, витримувати тягар гонки озброєнь ще й на суходолі. Але Англію не полишав клопіт не стільки щодо флоту, який Германія вже збудувала, як щодо того, який вона ще може зладнати — особливо якщо успішна війна надасть їй військову гегемонію над Континентом.

Тому Британія замирялася зі звичними суперниками. У 1904 р. вона владнала незгоди з Францією в Африці, встановивши стосунки, що стали

знані як l'entente cordiale ("сердечна згода" — Пер.) . Лишалася ще Російська імперія, чия південна експансія до кордонів Індії тривало не давала спокою вікторіанським політикам, і підштовхнула англійців у 1902 році скласти формальний союз, перши за майше сто літ, з Японією, що набирала сили. Трьома роками пізніше Росія зазнала поразки у війні з Японією та ступила на край революції, тож у 1907 р. вона залюбки склала угоду з Британією щодо спірних кордонів Персії та Афганістану, таким чином створивши "Троїстий союз". Поза Європою, Британія пильнувала лишатися у дружніх стосунках зі Сполученими Штатами. Американський апетит до морської експансії, розгорівся від перемоги над Іспанією в 1899 р. та анексії володінь тої на Тихому океані, але британські політики розуміли, що велетенські ресурси Америки значать — сутички з нею треба уникати будь–якою ціною. Отож традиційні суперечки було приборкано, практично повністю відмовившись од присутності британської фльоти у Західній півкулі та ретельно плекаючи гармонію британської та американської еліти, базовану на "англо–саксонській" спорідненості та спільних політичних цінностях.

Хоча Британія не кріпила формальних союзів, крім Японії, німці жалілися, що англійці плетуть сітку, аби зловити й поневолити їх, і стосунки дедалі погіршувалися. У 1911 р., коли німці намірилися втерти носа французам — кинути виклик їхньому впливу в Марокко, влаштувавши флотові маневри коло Агадіру, британці відкрито стали на бік Франції. Багато хто в Англії та Німеччині почали вважати іншу країну природно ворожою, а війну між ними — неминучою.

Але, коли війна таки вибухнула трома роками пізніше, сталося це на іншому боці Європи, на Балканах, як сам Бісмарк похмуро передрік.

Балканська криза

Без заспокійливої правиці Бісмарка, стосунки між Австро–Угорщиною та Росією занепали так само гірко, як в Англії з Німеччиною. Проміж балканських держав австрійців більш за все тривожила Сербія, особливо тому, що їхній протекторат над Боснією–Герцеговиною ставив багатьох

сербів під австрійський контроль. У 1903 р. заколот у Белграді повалив династію Обреновичів, яка трималася курсу погодження з Двоїстою монархією, та встановив натомість режим, що стояв на розширенні меж Сербії через звільнення сербів, підпалих чужоземній владі — насамперед тих, що в Боснії. Через п'ять років Австрія формально анексувала Боснію–Герцеговину, аби полегшити контроль над тими провінціями. Сербський уряд відповів на це, створивши відкритий "визвільний рух" для боснійських сербів з таємним терористичним угруповуванням "Чорна рука", агентів якої тренували й підтримували однодумці в сербській армії. В той же час, Сербія, з російської намови, стала в голові формування "Балканської ліги" сукупно з Грецією, Болгарією та Чорногорією. Ліга присягалася остаточно вичавити турків з півострова. Слушна їм нагода настала в 1912 р., коли турки заопікувались, обороняючи свої володіння в Лівії від нападу Італії. Італійський уряд плекав грандіозні амбіції (наперед Мусоліні поколінням пізніше) — повернути бучну велич Рисмької імперії. У Першій Балканській війні того року балканські союзники вигнали турків геть з усього півострова, крім клаптя землі під Адріанополем. У другій війні наступного року союзники–переможці чубилися між собою за розподіл здобичі.

Внаслідок цих двох воєн територія та населення Сербії подвоїлись, а заміри було стократ заохочено. Але ж у Відні переважали страх і прикрість: страх од вочевидь необорно навального походу Сербії, що притьма заохочувало слов'ян–дисидентів в обох половинах Монархії; та прикрість од власної неспроможності дати сьому будь–якої ради. Отоді ж бо 28 липня 1914 року наступника трону Габсбургів ерц–герцога Франца Фердінанда в Сараєві, столиці Боснії–Герцеговини, забив Гаврило Принцип, підліток–терорист, навчений та озброєний сербською "Чорною рукою".

2. Незабаром війна

Криза 1914 року

Криза, яку зчинило вбивство ерц–герцога, попервах здавалася не гіршою за десь півдюжини попередніх, що виникали на Балканах з 1908 року на Балканах та мирно владналися за втручання Великих держав. Але тепер австрійці затялися остаточно роздавити сербського ворога. Вони висунули ультиматум, який за прийняття перетворив би Сербію на край, підлеглий Двоїстій монархії. Такого росіяни не стерпіли б, і австрійці те розуміли; тож перед тим, як оголосити вимогу, отримали від Берліну що називається "карт–бланш", запевнення в германській допомозі на випадок війни. Видавши такий порожній чек, германський уряд знав, що ризикує щонайменше європейською війною, але на сей час така війна в Берліні вбачалася чи не вповні неминучою. Військові лідери Германії розраховували що, чим раніше — тим краще, поки Росія ще не доповідно оклигала від поразки 1905 року, аніж трьома роками пізніше, коли закінчиться будівництво велетенських залізниць, профінансоване Францією, та запрацює програма мобілізації, що вивело б Росію в якісно іншу клясу військової сили. Сама Франція переживала фазу войовничого націоналізму після Анадірської кризи, та військово й психологічно була готова до війни. В Росії панслов'янські суспільні погляди сильно наполягали на війні, хай навіть уряд надто добре знав, наскільки слабка не лише армія, ба й режим у цілому, вже струшений в 1905 р. революцією, відлуння якої ще не завмерло. Що стосується англійців, їх інтерес до балканських справ був мізерний, а власні домашні негаразди — незчисленні; але якщо навернеться на Європейську війну, вони навряд чи стояли б осторонь, спостерігаючи, як Франція зазнає поразки від Германії. Тим пак від Германії, багато чиїх публіцистів не так давно визначали Англію своїм головним ворогом, від Германії, для якої перемога в Європі була тільки приступкою настановитися не тільки великою, а й Світовою державою.

У липні 1914 року Європа тож хилиталася на краю війни. Аби зрозуміти, чому вона шкопиртнула в прірву, ми тепер мусимо поглянути на інші дві частини, складові для Клавзевіцевої трійці: дії військовиків та пристрасті народів.

Стан військ на 1914 рік

Німецькі перемоги 1866–70 рр. відкрили нову главу у військовій та й політтичній історії Європи. Германський тріюмф загально бачили наслідком двох чинників, стратегічного і тактичного. Перший чинник — здатність Германії розгорнути на полі бою сили, значно більші, ніж були спроможні супротивники, і це з двої причин. Одна — розвиток залізниць і телеграфу, що вможливив швидке висування до театру бойових дій беспрецедентного числа людей. Друга — впровадження загального призову в мирний час, що забеспечувало не тільки наявність тих людей, але й те, що вони були вповні навчені й могли бути швидко мобілізовані в разі потреби. Такі армії — а на 1871 р. німецька, наприклад, уже перевищувала мільон солдатів — вимагали безприкланого рівня організації, що був завданням командного складу, чільник якого насправді ставав головнокомандуючим усіма силами. Це також вимагало передачі командних повноважень, що накладало нові обв'язки на офіцерів середньої та нижчої ланок. Битви більше не можна було вести й вирішувати на очах єдиного командуючого генерала. Бої могли поширюватися, як це було в Русько–японську війну на багато десятків миль. Розташувавши сили на полі бою, головнокомандуючий далі міг тільки сидіти у своїй штаб–квартирі на багато миль позаду лінії фронту та сподіватися на краще.

Таке розпоширення фронту підсилював другий фактор — розробка далекобійного озброєння. Введення затворів та гвинтової нарізки для піхотної зброї подовжили віддаль та точність стрільби настільки, що про фронтальні атаки не могло бути би й мови, якби одночасні зрушення в артилерії не забезпечували їм вогневу підтримку. З 1870–х віддаль вогню величезно збільшилася. На 1900–ті всі європейські армії були озброєні піхотними рушницями з прицілом до 1000 ярдів (~ 914 метрів) і вбивчо точними на половині тої відстані. Польові гармати, здатні робити до 20 пострілів на хвилину, тепер було устатковано прицілами до п'яти миль. Важка артилерія, яку досі використовували тільки для осадної роботи, зробили мобільною на залізницях і дорогах, і вона могла бити по цілях на відстані більше 25 миль. Армії, таким чином, потрапляли би під вогонь задовго до того, як навіть побачать ворога, не кажучи вже атакують його позиції.

У новаторській праці операційного аналізу La Guerre future ("Майбутня війна"), виданій у 1899 р., польський автор Іван Блох (Ivan Bloch) обрахував: у війнах , що ведуться з таким озброєнням, наступальні операції внеможливляться. Битви швидко вироджуються у кривавий безвихідний затор. Кошти на утримання велетенських армій у полі карколомно й невтримно ростуть. Економіки войовничих держав перенапружуються, і внаслідок — тягар, накладений на цивільне населення, всюди призводив би до революцій, що їх маєтні класи Європи почали жахатися. Книжка настільки точно провиділа хід і результат Першої світової війни, що наступні історики чудувалися, чому в той час до слів тих не прислухались. Але через пару літ по виходу книжки, пройшли дві війни, які показали що, хоча нові озброєння справді спричиняють до страшних втрат, рішучі битви все ж можливо вести та в них перемагати. В Південній Африці у 1899–1902 рр., не зважаючи на вміння та звитягу бурських стрілків, англійці зрештою перемогли у війні та приборкали землі — багато в чому завдяки кавалерії, чию кончину роками були пророчили й передрікали військові реформатори. Ще значніше, у 1904–5 рр., у війні, що з обох боків велася наймодернішою зброєю, японцям вдалося, поєднавши вмілу тактику піхоти й артилерії з самогубчою відвагою військ, завдавати росіянам поразки за поразкою та змусити їх запросити миру. Урок, узятий з цього європейськими арміями, був у тім, що перемога і зараз можлива для сучасно озброєних армій, чиї солдати не бояться смерти. Але наступний урок — перемога мала бути швидкою. Кампанія, що протривала трохи більше року, призвела до революції в Росії та поставила Японію на край прірви економічного колапсу. Прогноз Блоха, що жодна нація не зможе довго витримати воєнні дії в яких зайняті (словами Альфреда фон Шліффена, начальника Германського генштабу) "армії з мільйонів людей, що коштують мільярди марок", було сприйнято всім серцем. Всі держави Європи готувалися до швидкої війни, бо не могли реалістично зважати на ведення довгої; а єдиним шляхом скоротити війну було — атакувати першим.

"Гонка озброєнь"

У першій декаді XX століття європейські держави були зайняті конкурентною модернізацією збройних сил, що отримала доста неточну назву "гонки озброєнь". Уроки русько–японської війни пильно вивчали, особливо німці, що задовго поперед своїх суперників зрозуміли, що окопні укріплення важливі для захисту піхоти від артилерійського вогню, а мобільна важка артилерія надає величезну перевагу. Кулемети також довели свою цінність, але через швидкість вогню в 600 набоїв за хвилину виникали складнощі з постачанням вогнеприпасів, а через те використання їх у мобільних діях ставало вкрай сумнівним. Всі армії додали кулемети до арсеналу, але тільки в оборонних боях на Західному фронті в 1915–17 рр. вони набули свого значення. Всі армії відмовилися від барвистих мундирів (англійці, звиклі воювати в пилюці колоніальних кампаній, випередили решту) та вдяглися у форму ріжних землистих відтінків, де їм нині малося воювати — за вийнятком французів, бо ностальгічні політики–націоналісти вважали за необхідне зберегти виразні багряночервоні штани, що внаслідок призвело до жахливих втрат. Всі змагалися, вводячи нові технології — аероплан та автомобіль, хоча в 1914 році ледве тільки використовували на додачу до кавалерійської розвідки, а другий здебільшого служив для перевезення штабістів та старших командирів. На протязі всієї війни головним траспортом і тяговою силою обіч залізниць переважно лишалися коні. Варто було військам вигрузитися з вагонів, як вони знову не могли рухатися швидше загонів Наполеона — чи пак і Юлія Цезаря. Нарешті, важливість бездротового зв'язку — та перехоплення сигналів — було загально визнано, особливо у морській війні. Правда, наземні передавачі були все ще наважкі на використання в польових умовах нижче армійських штаб–квартир, що вплинуло на характер боїв на передніх лініях фронту, що ми розглянемо в доцільному місці.

В озброєнні всі європейські армії були приблизно рівні. Тільки у використання мобільної важкої артилерії німцям вдалося наготувати неприємних несподіванок. Укладачам воєнних планів не спалося ночами не від устаткування ворожих армій, але радше від їхньої величини. Цю останню конечно визначало число населення, але також впливали суспільні рамки, що обмежували обсяг і тривалість призову, та фінансові

вимоги, щи ставили межу витратам на призов. Із трьох головне зав'язаних держав, 67 млн. населення новооб'єднаної Германської імперії перевищувало, як ми бачимо, Францію з її 36 млн., але лишалося далеко позаду 164 млн. населення Російської імперії. У Франції демократична недовіра до мілітаризму обмежила військову службу двома роками, але більше 80% здатних чоловіків було прикликано до лав. В Германії військова служба тривала три роки, але число новобранців обмежували і бюджетні зауваги, і спротив Рейхстагу, що дедалі лівішав, як і неохота військовиків рекрутувати зі зростаючого та (як була думка) політично ненадійного міського населення. Десь тільки 54% наявних людських ресурсів було призвано до 1911 р., що в 1911 році становило германську армію мирного часу силою в 612 000 солдат на противагу французькій в 593 000. Обсяг населення Росії та відповідно розмір її армії (1 345 000) наводить жах на папері, але насправді був значно менш вражаючим через брак залізниць на висування сил до бою та адміністративну нездібність, так дошкульно виявлену поразкою 1905 року. Російська загроза тоді виглядала такою мізерною, що Шліффен у "плані", який він того року заповідав наступникові, практично геть чисто ігнорував її та зосередив усю силу германської армії супроти Франції.

Російська поразка 1905 року можливо заспокоїла німців, але нажахала французів. З 1908 року Франція заливала Росію грошима, аби наростити тій економічну інфраструктуру (особливо залізниці) та переустаткувати її армії у "Великому плані" військової реформи, що мала завершитися в 1917 році. Відтак німцям настала черга тривожитися. Вони більш не могли недооцінювати значення Австро–Угорщини як союзника, і в обох країнах було багато галасу про слов'янську загрозу західній цивілізації. Обмеження на питомо германський воєнний розвій зникли, а в 1912 р. було введено спішну программу розширення, що до 1914 рік чисельно збільшила армію до 864 000 чол. Франція відповіла подовженням військової служби до трьох літ, що надало їй сили в 700 000 у лавах в мирний час. В обох країнах додаткові витрати притьма проводилися через парламент, дедалі більше впевнений у неминучо му наближенні війни, що загрожуватиме самому виживанню нації. Коли війна таки спалахнула в 1914 році німці та французи з кожного боку

мобілізували близько чотирьох мільонів чоловік, з яких приблизно 1,7 млн. німчцв та 2 млн. французів зіткнулися на Західному фронті.

Рішення на війну

Таким було становище, коли Австрія оголосила ультиматум Сербії у липні 1914 року. Австрійці затялися роздавити сербів, якщо потрібно то й збройною силою, та покладалися на свого німецького союзника, що той приборкає росіян, воки вони роблять своє. Німці були впевнені, що зможуть утримати Росію від втручання, але якщо й не вигорить, вони радше би взялися воювати поки власна армія неперевершено сильна, ніж зволікати доки шальки військової змоги невблаганно перехиляться до супротивників. Чого вже їм і на думку навіть не спадало, так це підвести Австрію. Двоїста монархія лишалася їх єдиним союзником (цілком слушно вони не зараховували італійців), тож її пониження та ймовірний розпад завдали би нищівного удару германському престижу та силі. Але дуже схожі розрахунки провадилися і в Росії. Для росіян залишити Сербію напризволяще значило зрадити всій слов'янській справі та втратити все надбане на Балканах з початку століття. Нарешті французам лишити Росію насамодну на поразку було рівне, що мирно змиритися з німецькою гегемонією в Європі та визнати себе третьорядною державою.

Все те цілком ясно розуміли в Берліні. Підтримавши австрійців, німуі знали, що важать на Європейську війну, але таку, що вони сподівалися виграти. Єдине питання стояло — чи ся війна буде також і світовою? Чи затягне до неї і Британію?

Це була можливість, наслідки якої ледве чи розглядали в Берліні, де ключові особи, що приймали рішення, перебували в стані, який психологи називають "когнітивним дисонансом". Британію було широко бачено основним і конечним ворогом; суперником , якого треба здолати, аби Германія опосіла їй належне місце Світової влади. Одначе Британію практично ігнорували в німецьким мілітарних планах. Армія полишала це фльоті, вважаючи, що які б експедиційні сили Англія не послала на

поміч Франції — ті сили будуть замалі для клопоту. Але ж німецька фльота не могла нічого зробити — чи так вважала — поки не розбудувала морські кораблі, здатні протистояти Королівській фльоті, до чого ще була не готова. Для германського міністра флоти, адмаріла Графа фон Тірпітца, нагода війни була катастрофічною. Будь який британський експедиційний загін на Континент потрапить під поразку своїх союзників, як то вже бувало досі (і мало трапитися знову) в європейській історії; але війна все одно могла тривати далі, як у часи Наполеона — затяжна війна, до якої ніхто не готувався і в якій, як було загальне переконання, ніхто не може перемогти.

Німецький уряд таким чином поставив на британське невтручання, та в липні 1914 р. це здавалося слушною ставкою. З 1906 року британський уряд захлинався у клопотах од промислових заворушень удома та позірного знагла початку громадянської війни в Ірландії. З Агадірської кризи 1911 р. британські військові лідери провадили неформальні але ретельні штабні перемовини з французькими колегами про можливе відправлення експедиційного загону на континент, але уряд не вважав доцільним виявляти перемовини здебільшого пацифістському парляменту. Королевська фльота планувала всі свої дії з розрахунку на війну проти Германії, але прямого завдання перед нею не стояло. Існувала широке занепокоєння недружнім напрямком німецької політики, але ліва та ліберальна опінія лишалися твердо стояли за невтручання. Огиду до німецького "мілітаризму" врівноважувала ворожість до деспотичного російського режиму, чиї анти–єврейські прогроми та брутале переслідування дисидентів були однаково бридкі ліберальній свідомості. Також усе ще панувала думка, що імперським інтересам Британії загрожують більше Франція та Росія, ніж Германія. Комерційні та грошові зв'язки з Німеччиною лишалися міцними. Суспільна думка та парляментська підтримка отож лишалися надто непевними для сера Едварда Грея, секретаря у закордонних справах, аби він міг однозначно запевнити, що, в разі якщо криза переросте на війну, Британіязайме своє місце поряд зі співучасниками Потрійного союзу. Якби Германія не загарбала Бельгію, невідомо, чи не

зберегла б Англія нейтралітет і чи надовго. Але Германія вторглася, і ми мусимо побачити чому.

З часів Фрідріха Великого німецькі військові планувальники стикалися з тою ж одною первинною стратегічною проблемою. Затиснені межи ворожою Францією на заході та ворожою Росією на сході (звично на додачу з ворожою Австрією на півдні), їхньою єдиною надією уникнути поразки завжди було — розбити одного з ворогів, поки інший не наладнався втрутитися. Пруські перемоги 1866 та 1870 рр. було забезпечено тим, що Бісмарк успішно знешкодив Росію в обох конфліктах, але у 1891 році франко–російський альянс відродив дилему у найпохмурішому вигляді. Якого ворога треба розгромити першим? Шліффен твердо наладнався на Францію. Ніяка вирішальна перемога була неможлива на неозорих полях Польщі, але, якщо Франція зазнає поразки, росіян можливо швидко приборкати. Але тоді як досягнути швидкої та вирішальної перемоги над Францією? З 1871 року Франція розбудувала такі грізні фортифікації вздовж кордону з Німеччиною, що повторення 1870 року видавалося неможливим. Єдина відповідь наочно лежала у фланговому обході через нейтральну Бельгію; рухом доста міцним, аби розбити французьку армію вчасно, щоб розвернути сили на схід, де відбити чеканий російський наступ. Сам Шліффен, як ми бачили, не сприймав російську загрозу дуже серйозно, але на 1914 рік вона стала настільки суворою , що германські планувальники часом потерпали, що російські армії можуть вдертися до Берліну ще до того, як їхні власні сили досягнуть Парижа. Масове вторгнення через Бельгію таким чином було невід'ємною частиною німецьких воєнних планів, а збільшення чисельності німецької армії внаслідок реформ 1912–13 рр. здебільшого було зроблене, аби вторгнення це стало можливим.

Клаузевіц колись написав, що воєнні плани може й мають свою граматику, але позбавлені питомої логіки. Вже точно логіки не мало рішення германського Генерального штабу, що на підтримку австрійців у конфлікті проти Росії через Сербію, Германія має напасти на Францію, яка стояла осторонь суперечки, і вчинити це вторгненням у Бельгію, чий нейтральний статус було гарантовано угодою 1831 року, на якій

поставили підписи і Німеччина, і Британія. Про стан речей у Берліні промовисто свідчить те, що Теодор фон Бетман Гольвег, канцлер Германії, вбачав своїм завданням не піддавати сумніву це рішення, а виправдовувати його, як порушення міжнародного права, необхідне для ведення справедливої війни на захист. Аби війна здавалася справедливою та оборонною, треба було зробити, щоб Росія виглядала агресором. Саме це й було головним клопотом германського уряду в останні дні кризи.

Сербія, як і чекалося, відкинула австрійський ультиматум, і 28 липня Австрія оголосила війну. Відтоді військові розрахунки визначали прийняття рішень у кожній європейській столиці. 30 липня цар Микола II з великим ваганням наказав почати мобілізацію всіх російських збройних сил. Загально вважалося, що мобілізація неминуче веде до Aufmarsh, висування армій до вторгнення на територію сусідів, і що така мобілізація неминуче призводить до війни. Мобілізація таким чином подібна вихопленому пістолю; хто встигне перший, отримує величезну стратегічну перевагу. Але, якщо Росія й не зробила це першою, її адміністративна відсталість та величезні відстані, що мусили подолати її резервісти, тільки погіршували й без того невигідне становище відносно компактнішої та краще організованої Германії. Насправді ні для неї, ні для її французького союзника мобілізація зовсім не обов'язково значила війну, але для Германії мобілізація таки враз перетікала в Aufmarsh, а Aufmarsh — у вторгнення в Бельгію, розписане до останньої хвилини. Російська мобілізація давала їм привід. Спроби кайзера, що запанікував, в останню мить затримати справи, були марні. 1 серпня в Берліні було віддано наказ до мобілізації. Наступного дня було оголошено ультиматум на вільний прохід через Бельгію, і коли його було відкинуто, німецькі війська 3 серпня перейшли кордон.

В Англії вторгнення в Бельгію з'єднало до того глибоко розділену суспільну думку. Ще з XVI століття наріжним каменем британської фльотової політики було, що Нідерландам не можна дозволити потрапити до ворожих рук, і це переконання стало мало чи не безтямним, незалежним од партійної політики. Британський уряд враз

оголосив ультиматум, де вимагалося гарантій, що бельгійський нейтралітет буде збережено. Відповіді не надійшло, і 4 серпня Британія огосила війну Германії. Ліберальні турботи щодо прав малих націй сурядно з традиційним консервативним клопотом про дотримання балансу сил у Європі зробили парляментарну підтримку ледь не одностайною. Стан війни було оголошено по всій Британській імперії та почалася "Перша світова війна".

3. 1914 рік: Початкові кампанії

Народний відгук

Війну, що спалахнула, зустріли з ентузіазмом у значних містах усіх держав–учасниць, але такий міський захват не обов'язково свідчив про типове ставлення у суспільстві в цілому. Особливо у Франції настроєм радше була стоїчна покора — ймовірно характерна для всіх селян, прикликаних до призову та змушених залишити свою землю на догляд жінок і дітей. Але всюди народ підтримував свій уряд. Се не була "обмежена війна" між задерикуватими дуками. Війна тепер стала народною справою. За минуле століття національну свідомість зформували державні освітні програми, спрямовані на формування вірних та слухняних громадян. Справді, з тим, як суспільства ставали чимдалі світськими, поняття Нації, з усім її військовим обладунком та спадком і традиціями, набуло мало не релігійного значення. Призов сприяв індоктринації, але не був головним для неї : суспільна думка в Британії, де призов не впровадили до 1916 р., була так само виразно націоналістична, як і деінде на Континенті. Для мислителів, насичених теоріїє Дарвіна, війна видавалася випробуванням "мужності", чого не дозволяло зручне міське життя. Тота "мужність" вважалася головною, якщо народи були "здатні до виживання" у світі, де прогрес — чи так вони вірили — був результатом радше конкуренції, ніж співпраці між націями, подібно як межи біологічними видами. Ліберальний пацифізм лишався впливовим у західних демократіях, але його також широко сприймали, особливо в Германії, як ознаку морального занепаду.

Така витончена войовничість зробила прихід війни бажаним для багатьох інтелектуалів, як і для членів старих правлячих класів, що з захватом взялися до своєї питомої справи провідників на війні. Маляри, музиканти, академіки та письменники змагалися, пропонуючи послуги своїм урядам. Осібно для малярів, футуристів в Італії, кубістів у Франції, вихровістів в Англії (Vorticism, скороминущий рух у мистецтві, вважається єдиним значним британським плином початку XX століття. Протривав до трьох років, не довше. Стиль виріс із кубізму, але був більше схожий на футуризм своєю прихильністю до динамізму, епохи машин та всього модерного). Назву "вихровізм" рухові надав Езра Паунд у 1913 р. — Пер.), експресіоністів у Німеччині, війна здавалася провісницею визволення від заяложеного суспільного устрою, до чого вони самі закликали все минуле десятиліття. Робітники в містах чекали на захоплюючу та, сподівано, коротку відпустку від нудьги буденної. У демократіях Західної Європи масовий захват, покріплений урядовою пропагандою, закружив і не запальних. У менш грамотних і розвинених суспільствах далі на схід, традиційна феодальна відданість, сильно покріплена релігійною підтимкою, так само сприяла масовій мобілізації.

Треба ще пам'ятати, що кожен уряд міг скласти вірогідну причину. Австрійці воювали за збереження своєї історичної багатонаціональної імперії, опираючись розпаду, зпровокованому Росією, давньою суперницею. Росіяни билися за братів–слов'ян, захищаючи свою національну гідність та на виконання зобов'язань до союзної ним Франції. Французи билися, захищаючись од нічим не спровокованої агресії свого одвічного ворога. Британці воювали на захист міжнародного закону та щоб випередити найбільшу загрозу, що виникла для них на Континенті з часів Наполеона. Німці билися на допомогу своєму єдиному, що лишився, союзникові, та щоб відкинути загрозі зі сходу, бо слов'яни злигалися з заздрими супротивниками на заході, аби задушити повноправний розвій Германії у Світову державу. Такі пояснення й докази уряди представили своїм народам. Але народи не треба було заохочувати батогами державної пропаганди. Нап виконання простого патріотичного обов'язку люди ставали під прапори та йшли воювати.

Німецький военний письменник Кольмар фон дер Гольц попереджав наприкінці XIX ст., що будь–яка європейська війна в майбутньому призведе до "виходу народів", і він не помилився.У серпні 1914 року армії Європи мобілізували близько 6 мільйонів осіб і кинули їх супроти сусідів. Німецькі армії вдерлися у Францію та Бельгію. Російські — в Германію. Австрійські загони — в Сербію та Росію. Французькі армії перейшли кордон, атакувавши німецький Ельзас–Лотарінгію. Британці виправили експедиційний загін на поміч французам, впевнено правлячи до Різдва дійти до Берліна. Тільки італійці, зобов'язані по Троїстому союзу лише до оборонної війни, оминувши британські воєнні дії, розважливо очікували, до чого прийде. Якщо "Союзники" (як стала загально відома франко–російсько–британська спілка) виграють, Італія може здобути землі, яких вона жадала від Австрії; якщо випаде "Центральним державам" (австро–германцям), Італія могла б отримати не лише спірні землі на кордоні з Францією, Ніццу та Савойю, але ж і французькі надбання в Північній Африці долучити до Середземноморської імперії, яку Італія почала здобувати за рахунок турків. Італійською політикою керувало, як з милою відвертістю об'явив тодішній прем'єр–міністр, sacro egoismo, святе себелюбство.

Вторгнення в Бельгію

Ми вже бачили, як воєнні пляни всіх учасників будувалися на припущенні що війну, аби уникнути катастрофи, треба втримати короткою; і що успішний напад — єдина тому запорука. Ніде в це так твердо не вірили, як у Берліні. Генеральний штаб вирахував, що французьку армію треба розбити не довше шести тижнів, аби встигнути переправити достатні сили, якими можна зустріти та перемогти очікувану російську атаку на сході. Цього можна було досягти тільки великим фланговим маневром через Бельгію, що задумав Шліффен — маневром, спрямованим не тільки завдати поразки французьким арміям, але й оточити та знищити їх у Schlacht ohne Morgen — "битві без надії на завтра", нищівним остаточним ударом. Гельмут фон Мольтке, наступник Шліффена та небіж великого фельдмаршала, що привів пруські сили до перемоги в 1866 та 1870 рр., видозмінив плян, аби краще захиститися

від можливого французького вторгнення в південну Німеччину та позбутися необхідності одночасно захоплювати Голандію — якби війна затяглася, нейтральна Голандія виявилася б суттєвою для німецької економіки. По війні Мольтке звинуватили, що він зруйнував шліффенів задум, але пізніші розгляди довели рекомендації Шліффена неможливими з погляду логістики. Німецьке вторгнення в Бельгію було загально очікуване — залізничні колії, збудовані вздовж бельгійського кордону цілком викривали гру — але французькі та англійські штаби з розрахунків дійшли висновку, що обмеження і в логістиці, і в людській силі утримають рух до правобережжя Мейзе. Тільки два додаткових армійських корпуси, створених завдяки німецькій воєнній реформі 1911–12 рр., та незвичне використання резервістських загонів у фронтових лавах надали Мольтке змогу реалізувати ідеї Шліффена та розгорнути напад в такому масштабі, що повністю заскочив Союників зненацька.

Бельгійці підготувалися до німецького вторгнення, збудувавши великий фортифікаційний комплекс у Льєжі. Щоби впоратися з ним, німці використали свою головну "таємну зброю" — мобільну обложну артилерію, особливо важкі гавбиці (зроблені на австрійських заводах фірми "Шкода"), чиї снаряди пробивали сталь і цемент, та шарпали гарнізон, коти той не здався. До 17 серпня шлях було розчищено, і німці рушили далі через Бельгію. Перед себе германські армії гнали хвилю біженців. Вони загромадили дороги возами, завантаженими тим, що вдалося врятувати з особистого майна — перший струмок нескінченної багатостраждальної повені зірваних з кореня людей; повені , властивої решті воєн до самого кінця століття. Ті, хто лишися, зазнали суворого ставлення загабників, що мало наміром попередити "народну війну" саботажу та замахів, яку французи розгорнули проти нападників у 1870 році. Саботажники та francs–tireurs ввижалися німцям за кожним рогом, тож германські війська арештували та розстріляли близько 5000 цивільних бельгійців та безладно підпалювали будинки, серед них і середньовічний університет у Лувейні. Сильно перебільшені повідомлення про звірства поширилися в Британії, покріпивши суспільну підтримку війни, що хутко почала виглядати, як хрестовий похід проти варварського германського мілітаризму — погляд, що досягнув

впливових рівнів у Сполучених Штатах. Якби навіть самого вторгнення виявилося недостатньо, щоб спровокувати Британію, способи, якими німецькі сили впроваджували окупаційний порядок, створили б майже необорний тиск втрутитися.

Битва на Марні

Тимчасом генерал Жозеф Жоффре, французький головнокомандуючий, почав власний наступ далі на підень — попервах в Ельзас–Лотарінгію, в немалому щоб задовольнити суспільні настрої, а за тим на північ у фланг германського нападу. Всюди французькі сили було відбито з тяжкими втратами, головним чином у сутичках з наступаючими німцями, чия важка артилерія части знищувала французькі підрозділи, задовго до того, як ті могли налаштувати свої легші гармати. Французькі армії таким чином уже почали відступати, коли німецький фланговий маневр почав набувати сили. Праве крило німецьких сил, Перша армія генерала фон Клюка, пройшла через Брюссель 20 серпня, та двома днями пізніше зустріла лівий край Союзників під промисловим містом Монс. Тут два корпуси Британського експедиційного загону під командуванням фельмаршала сера Джона Френча притьма було введено в дію, і вони ледве встигли зайняти позиції, як їх було атаковано. Разом з французькими союзниками праворуч, їх було змушего до відступу, що тривав два спечних тижні поки нарешті, на початку вересня, план Шліффена розклеївся. Союзники контратакували; і вся німецька стратегія розвалилась.

Історію так названої битви на Марні переповідали безліч різів, і кожен з учасників перебирав на себе левину частку впливу та значення. Можливо, найбільш зв'язна розповідь належить Жоффре: він пізніше сказав, що не відає, хто виграв битву, але точно знає, кого б звинуватили, якби її було програно. Коротко кажучи, сталося от що. Клюк отримав наказ вийти до рубежа на південному заході од Парижа з ціллю оточити й завершити знищення французьких армій. Але 30 серпня він вирішив, що замість проведення цієї грандіозно амбітної операції йому радше треба надати переваги утриманню контакту з армією

генерала фон Бюлова на своєму лівому флангу, який було вповільнено французькими контратаками. Зі схвалення Мольтке він тож відхилився в наступі від напрямку на південний схід од Парижа. Тимчасом Жоффре використовував залізничну сітку, аби перекинути сили зі свого правого крила під Париж, де вони тепер ставали загрозою незахищеному правому флангу Клюка. 4 вересня Жоффре зупинив відступ своїх головних сил та водночас кинув цю нову армію проти Клюка. Коли Клюк розгорнув лави на зустріч, виник розрив між його лівим флангом та правим Бюлова, куди почали проникати британські та французькі сили. Фон Мольтке, на 150 миль позаду фронту в Люксембурзі отримуючи тільки уривчасті звіти від армійських командирів, стривожився. Він уже ослабив свої сили, надіславши два корпуси на Східний фронт, де становище, здавалося, складалося вкрай погане. 8 вересня він виправив голову розвідки полковника Хентша з'ясувати обстановку та наділив того необмеженими повноваженнями на втручання. Хентш знайшов обидва армійсьйські штаби у безладі й замішанні та погодився на їхні наміри відступити. Вся германська лінія відкотилася до Ени, французи та англійці обережно йшли слідом. Там німці закріпилися на позиціях, які надалі успішно захищали наступні чотири роки.

Перша битва на Іпрі

Мольтке, хистка натура і в найкращі часи, тепер геть занепав духом. Його зняли з командування німецькими арміями та замінили воєнним міністром Еріхом фон Фалькенгайном. Фалькенгайн розумів не гірше за інших, як важливо досягти перемоги, поки не стало зовсім зимно. Він спішно кинув усі приступні підрозділи на порятунок плану Шліффена, наказавши обійти фланг Союзників з півночі. Жоффре відповів подібно ж, поставивши північну ділянку фронту під оруду найталановитішого з своїх підлеглих , генерала Фердинанда Фоха. Узбережжя утримували залишки бельгійської армії, які недовго чинила опір під Антверпеном за галантною хоч і несуттєвою підтримкою допоміжного англійського загону, поки 6 жовтня були змушені відступити. Британський експедиційний загін, тепер уже складаючи три корпуси, ледве встиг

зайняти позиції праворуч од бельгійців на Іпрі, коли, 30 жовтня, німці пішли в наступ.

Обидві сторони знали, що се може бути вирішальна битва війни. Англійці задіяли практично всю свою стару регулярну армію, чиї навички більш ніж компенсували її невеличкий розмір. Фалькенгайн атакував чотирьма новоствореними армійськими корпусами, деякі підрозділи складені здебільшого з нетренованих студентів допризовного віку. Вони атакували з війдчайдушною хоробрістю, тисячі було викошено вогнем англійських рушниць та кулеметів під селищем Лангемарк. В Німеччині це отримало ім'я Kindermord, "Побиття немовлят". Але британська лінія ледве та втрималась, і 11 листопада було відбито останній німецький наступ.

У Першій битві на Іпрі, як її відтоді назвали, настав кінець старої британської армії. Так само скінчилася й рухома війна на Західному фронті. Траншеї, спішно викопані у болотистих землях під Івром, стали часткою лінії від Пінічного моря до швейцарського кордону, якій судилося, як ми бачили, лишатися суттєво незмінною ще на протязі чотирьої страшних літ.

Східний фронт у 1914 році

На Східному фронті становище було значно заплутанішим. Політична логіка мала би напучити австрійців зосередити атаку на Сербії, першонагоді до війни, а росіян — просуватися якомога швидше на південь, аби врятувати сербів. Не так сталося, як ладналося. Обидва уряди малі різнобічні цілі. Російський уряд, звичайно, відчував сильний тиск надійти напоміч сербам, головним чином з боку націоналістів–панславістів, які п'ятдесят минулих років становили рушійну силу російської експансії на Балканах. Але наявний був і не слабший тиск на допомогу французам від ліберальної буржуазії, чиї зв'язки з Заходом було зцементовано французькими позиками та інвестиціями. Існувала також значна про–германська фракція, особливо серед дворової аристократії, яка тимчасово примовкла, але набувала дедалі більшого

впливу з тим, як війна тривала. Верховне командування було розколоте політичним і фаховим суперництвом, яке цар намагався залагодити, створивши дві зовсім окремішні групи армій під умовним командуванням свого дядька Великого князя Ніколая. Кожна група мали вести свою окрему війну: одна на північному заході Польщі та у Східній Прусії, друга на півдні Галіції проти Австро–Угорщини.

З самого 1911 року, коли почалося велике збільшення лав німецької армії, французьке Верховне командування роз'яснювало росіянам необхідність швидкого наступу, аби відтягнути якомога більше німецьких сил від офензиви на заході. Північна російська армія зробила все, що могла. 15 серпня, поки укріплення Льєжа все ще утримували германські сили на заході, Перша російська армія генерала Ренненкампфа загналася в Східну Прусію зі сходу та через п'ять днів завдала німцям дошкульної поразки при Гамбіннені. В той же день Друга армія генерала Самсонова пішла в наступ з півдня, загрожуючи німецькому правому флангу. Німецьке зосередження проти Франції залишало тільки одну армію на захист східних кордонів. Її командир, генерал фон Пріттвіц, запанікував та наказав до загального відступу за Віслу.

Але Східну Прусію, історичну батьківщину пруської монархії, не можна було так легко покинути. Пріттвіца змістили, висунувши назамін грізну пару з Пауля фон Гінденбурга та Еріха Людендорфа. Гінденбург, сутий зразок питомих пруських чеснот, служив у війгах 1866 та 1870 рр та був прикликаний з відставки у 66 літ. Людендорф, його голова штабу, професійний військовик з середніх суспільних верств, виявився шалено здібним і в незчислимих бюрократичних битвах щодо збільшення війська перед війною, і вражаючими діями на її початку, коли він проїхав у захопленому авті між зовнішніми фортами у самий Льєж, задурив голову властям та змусив їх до здачі центральної цитаделі. Прибувши до місця ті двоє прийняли план уже розроблений головою Пріттвіцевого штабу, не менш вправним полковником Максом Гоффманом: малося залишити рідку кавалерійську запону на вповільнення наступу Ренненкампфа зі сходу, а масу німецьких сил зосередити проти Самсонова. Успіх цього

маневру немалим завдячував тому, що німці наперед знали плани росіян, прослуховуючи радіоперемовини тих, ведені en clair (відкритим текстом), а ще більше — ініціативі німецького командира корпусу генерала фон Франсуа, щоо зневажив накази триматися в обороні та рішучо виступив, аби відрізати Самсонову відхід на південь. Триденна битва під Танненбергом (27–30 серпня) призвела до 50 000 росіян убитими чи пораненими, а 90 000 потрапили в полон. Це була одна з найбільших воєнних перемог усіх часів та з тої пори її вивчають у воєнних коледжах, але вплив її на результати війни був ніякий. Єдиним тривким її результатом стало те, що в Германії Гіндебурга з Людендорфом стали вважати напівбогами. У наступних боях на Мазурських озерах німці полонили ще 30 000, але втратили 100 000 своїх солдат.

Далі на південь австрійці, як і росіяни, добивалися ріжного водночас. Конрад фон Готцендорф, їхній командуючий, найбільше й найперше волів раз і назавжди розправитися з непевними сербами, але чотири російські армії насувалися на нього на кордонах Галіції, а з Берліну він щодня отримував послання, що спонукали стати до бою з росіянами і тим полекшити тиск на німецьку армію. З обох боків дивлячись, Конрад прийняв найгірші з можливих рішень. Його наступ на сербів було проведено абияк без підготовки. Серби були загатовані в боях бійці та погнали австрійців назад через кордон з утратами в 30 000 чоловік. Конрадова атака на північ у російську Польщу призвела до безладних зустрічних сутичок, поки зрештою російська загроза його правому флангу не змусила його відступити в Карпати, покинувши ключову фортецю Перемишль і загубивши ще 350 000 солдат. Німці відгукнулися на його дедалі відчайливе нукання про поміч, атакувавши через західний кордон Польщі у напрямку до Варшави. У листопаді, поки англійці билися на Іпрі, велетенські й безрезультатні битви точилися коло Лодзя, в яких кожен бік втратив близько 100 000 чоловік. Тоді невгамовний Конрад затіяв зимовий наступ через Карпати, щоб відібрати Перемишль назад. Кампанія розвалилася у виючих завірюхах, а Перемишль здався в наступному березні. На той час армія Габсбургів втратила більше двох мільюнів людей.

Отож на кінець 1914 року коротка війна, до якої європейські армії готувалися цілих сорок років, скінчилася; але ніхто в ній не переміг.

4. 1915 рік: Війна триває

Коли б це була "обмежена війна" на штиб XVIII століття, уряди могли на цьому часі оголосили замирення та зладнати сякий–такий компромісний мир. Залишені напризволяще, найперші заколотники, Росія та Австро–Угорщина, майже напевно так би й учинили. Але ж першопричини війни натепер було майже забуто, і як почувалися ті держави не мало ніякої ваги. Їхні союзники тепер були за кермом, і не мали жодного наміру зупинятися. Німецькі армії після низки блискучих успіхів загналися глибоко у землі своїх супротивників, і були впевнені, що досягнуть перемоги на протязі наступного року. Їхній уряд у так званій Вересневій програмі уже склав начерк умовин заключення миру, умовин, які вони готувалися накласти на своїх переможених ворогів. На заході Бельгія ставала німецьким протекторатом. Францію було би змушено віддати більше земель по її східних межах, вона мала би здемілітаризувати північні території аж до гирла Сомми. На сході німецькі кордони малося просунути далеко в Польщу та поширитися по березі Балтики. Тяжкі контрибуції було би накладено на побитих Союзників, пропорційно з втратами Німеччини "кров'ю та злотом". Для Франції, зрозуміло, не стояло на мирі, поки німецька армія займала п'яту частину її найрозвиненіших і родючих земель. Щодо Британії, про замирення не могло бути й мови, поки німці тримали Бельгію та глумилися з населення, а коло мільйона добровольців, що записалися в армію на початку війни, ледве нюхнули пороху.

Як не дивись, для обох сторін, особливо Англії з Германією, війна вже не була звичним збройним змаганням, але дедалі більше ставала сутичкою ідеологій. Англійським консерваторам велося про захист Британської імперії від зазіхань держави–суперниці, ліберали вбачали в ній рятунок демократії та законності від чобота пруського імперіалізму, а знущання з Бельгії наперед показувало, чого Європа мала чекати в лабетах переможної Німеччини. Офіційна пропаганда, звісна річ,

посприяла демонізації Германії, але заклики її хіба що додатково роздмухували пристрасті, що вже палали самі та під впливом преси. Ступінь народної істерії був таким, що навіть найвидніші родини з німецьким корінням вважали зручнішим переназватися: Батенберги стали Маунтбаттенами, навіть королівська династія (загальновідома як Дім Гановерів, а точніше Саксен–Кобург–Гота) перетворилася на Віндзорський Дім. Дісталося не лише родам, а й породам: німецьких вівчарок перехрестили на "ельзасців", а такси пощезали з вулиць. Музику Вагнера геть–таки заборонили. В Німеччині буяла така ж веремія. Ворожнеча знайшла вираження в популярному тоді Hassgesang Ернста Ліссауера. "Гімн Ненависті" таврував Англію самим запеклим і лихим ворогом Германії. Німецькі науковці та інтелектуали згуртувалися, аби возвеличити боротьбу Батьківщини за самобутню Kultur проти слов'янського дикунства з одного боку, а з іншого опір фрашкам і занепаду французької civilisation та грубому матеріалізмові гендлярів–англосаксонців. Kultur ця втілювалася та знаходила прихисток у воїнських чеснотах і ратній звитязі, які Захід таврував мілітаристськими. Ці–от "народні пристрасті" покріплювали рішучість продовжувати війну принаймні не менше політичних чи військових розрахунків.

Війна на морі

Британський уряд попервах поділяв континентальну оману, що війна скінчиться по кількох місяцях — не з воєнного вирішення, але через крах фінансової системи, що годувала економіки воюючих країн. Всіх отож вразило, коли лорд Кітченер, новопризначений державний секретар у воєнних справах та найвизначніший з тодішніх військовиків Британії, попередив цивільних колег, аби ті готувалися до щонайменше трьох літ війни; але уроки історії не давали причини гадати, що все скінчиться швидше. Якби навіть Германія виявилася такою ж переможною на суші, як і Наполеон, війна ймовірно тривала би, скільки й у наполеонові часи; і так само ж Німеччина кінцево зазнала би поразки від англійської "влади над морями". Головним клопотом Королевської фльоти було забезпечити, аби так і сталося.

Нехто не мав найменшого сумніву щодо важливості такої "влади". Звичайний флотоводський погляд, у Германії як і в Британії, стверджував — перемогу чи поразку вирішують сутички великих бойових флотів , як і попередньо в часи Нельсона. Переможець по тому був здатен заморити голодом суперника та змусити його до капітуляції, чи принаймні розбурити торгівлю, аби економіка його завалилась і той не зміг би далі воювати. Не зважаючи на Тірпітцову програму розбудови, німецька Фльота відкритого моря і дотепер була неспроможна кинути виклик британській Великий фльоті; але англійці надто зважали на вбивчу силу мін і торпед аби заскочити німецькі кораблі на базах в Північному морі чи встановити щільну блокаду німецьких берегів. Їхня обрежність виявилася обгрунтованою: 22 вересня 1914 р. німецький підводний човен потопив три англійські крейсери у Ла–Манші. Людські втрати сягнули 1500 чоловік. Таким чином Велика фльота лишалася в гавані Скапа Флоу на крайній півночі Шотландії, але напоготові на випадок, якщо німецька фльота спробує вилазку. Їхні суперники в Германській фльоті відкритого моря діяли подібно ж, поки Королевська фльота очищала моря від німецьких суден. Нечисленні німецькі рейдери, що полювали на торгівельні кораблі, було швидко знешкоджено. Правда, ескадра адмірала Графа фон Шпее встигла 1 листопада 1914 р. розтрощити британський загін при Коронелі у берегів Чілі — але й сама загинула наступного місяця в битві за Фолклендські острови.

Взимку 1914–15 рр. німецькі крейсери обстрілювали англійські прибережні местечка, в січні сталася сутичка на мілині Доггер, але здебільшого обидві фльоти лишалися бездіяльними. По двох роках новому німецькому командуючому, адміралу Шееру, нарешті увірвався терпець. 31 травня 1916 р. він вивів Фльоту відкритого моря у північноморські води, щоб змусити Велику фльоту до бою. Британці прийняли виклик і дві фльоти зійшлися у датських берегів. В англійській воєнній історії це отримало назву Битви при Ютландії , в німецькій — при Скаґґераку. Через безприкладний характер сутички та розрив сигнальних звяків битві забракло однозначної розв'язки. Німці потопили 14 англійських кораблів загального тоннажу в 110 000 тон, при тому

самі втратили 11 кораблів загального тоннажу в 62 000 тон, тож могли правдоподібно вважати, що отримали тактичну перемогу. Але в плані стратегічному геть нічого не змінилося. Британські кораблі й надалі панували на океанах світу, а Германська фльота відкритого моря гнила в гавані до самого кінця війни.

Колоніальна колотнеча

"Влада над морями" значила ще й те, що Германію було відрізано від її колоній, але тих було замало, аби мати значення. Для французів–от у XVIII ст. колонії становили одне з основних джерел прибутку, яке би потрапило до рук їхнім покорителям. Німці ж натомість надбали заморські колонії хіба заради престижу, аби покріпити свою претензію на статус Weltmacht; але ті набутки хіба що тільки висмоктували гроші з економіки. Їхні острови в центральному тихоокеанському регіоні — Маршаллові, Маріанські, Каролінські архіпелаги — хутко захопили японці, союзники Англії, так само й базу Ціньтао в Китаї на материку. Південно–тихоокеанські Самоа, Папуа, Соломонові острови, архіпелаг Бісмарка забрали Австралія з Новою Зеландією. Кумедно, хоча у Другу світову за них точилися відчайдушні бої, у Перші вони лишилися далеко за лаштунками. У Західній Африці французькі й англійські колоніальні війська сумісно очистили Того та німецький Камерун. Південноафриканські сили, складені головне з бурів, які воювіали проти битанців п'ятнадцятьма роками раніше, захопили німецьку Південно–західну Африку (нинішню Намібію), але ж Східна Африка (нині Танзанія) виявилася заміцним горішком. Командир гарнізону Пауль фон Леттоу–Ворбек зразу відбив висадку англо–індійських військ у Танга, а тоді виснажив експедиційний загін, вирядженій під орудою Яна Крістіана Сматса, воєнна зоря якого зійшла у Бурську війну. Леттоу–Ворбек ухилявся та шарпав супротивників, що важили його знищити, розгорнувши партизанську кампанію, настільки успішну, що тривала навіть по тому, як війна в Європі закінчилася в 1918 р.

Леттоу–Ворбек блискучо підніс честь німецької зброї, але вплив його на результати війни був зовсім мізерний. З перших днів було ясно, що

доля світу вирішиться на європейських бойовищах. Хоча англійці попередні тридцять літ складали плани на "захист Імперії", в них велося не стільки про оборону заморських земель, скільки про імперське фінансування Королівської фльоти та злиття канадських, австралійських та новозеландських сил з військами Об'днаного королівства. Британська влада над морями дозволяла переправити тамті сили до Європи, деякі під охороною японських бойових кораблів. Все то були добровольці. Багато хто з них — емігранти в першому поколінні чи їхні діти, для кого Англія ще правила за "рідну домівку", а причетність до Британської імперії була джерелом гордості. Крім того, замирення з Росією звільнило загони Індійської армії для служби деінде, хоча зима 1914 року, яку бідолахи провели в напівзатоплених траншеях Західного фронту, з'ясувала, що з їхніх сил скористалися не найкращим чином. Але ж тут ловко відкрився для них зручніший театр воєнних дій, коли наприкінці жовтня, Оттоманська імперія вступила в війну на боці Германії.

Дарданельська та Салонікійська кампанії

В склад головних діючих осіб на Європейській арені входила й Оттоманська імперія (чи коротше "Туреччина"), чию роль ми ще не розглянули. Після ста літ занепаду, поразок і приниження, де вона вижила переважно тому, що європейські держави вважали її існування необхідним, аби зберегти баланс у Східній Європі, в 1908 р. владу в Туреччині захопила група молодих офіцерів (так звані "Турченята"). Вони важили на модернізацію архаїчного державного і економічного устрою та відновлення національного престижу. Вони відвернулися від мусульманських традицій Оттоманської імперії, відмовились од її неозорих меж в Африці й Аравії на користь компактної етнічно однорідної Туреччини, що виключило б іноземні елементи — грецький, вірменський — на своїй власній землі, та дозволило б спонсорувати пантюркістський рух. Рух, який звільнив би й об'єднав тридцять мільйонів етнічних турків Кавказу, жителів півдня Росії та Центральної Азії під єдиною владою.

Росіяни спостерігали появу цього нового режиму із зрозумілою тривогою, тим більше загостреною, що в Німеччині він знайшов раду підтримку. Німецькі капітали затопили країну, як повінь, особливо охоче гроші давали на розвиток залізниць.

Німецькі дипломати заправляли в Константинополі, що років сто тому був Британською вотчиною, німецькі офіцери допомагали навчати і переозброїти турецьку армію — хоча й не встигли вберегти її від принизливої поразки в Першій балканській війні 1912 р. У Турецькому воєнно–історичному музеї в Стамбулі ще й досі стоїть осібна часовня, споруджена на честь німецьких наставників.

Британців це ніяк не турбувало. Закріпившися в Єгипті в 1880–х, вони облишили невдячну справу підпирати турків, як бар'єр проти російської експансії. Вони попервах навіть убачали в німецькій присутності корисну противагу Росії. Коли остання стала союзницею, протоки, що зв'язують Середземне море з Чорним (через них проходила третина всього російського експорту), набули нової стратегічної ваги. Але ж і тоді вважалося, що англо–французького контролю в Середземномор'ї вистачить, щоб гарантувати безпечне проходження суден. Крім того, якщо німці заправляли турецькою армією, англійці були подібно впливові в турецькій фльоті. Два сучасні лінійні кораблі будували для неї на англійських верфах, і в серпні 1914 р. вони були готові до спуску на воду. Але з початком війни британський уряд втрутився та перекупив судна для себе, чим і відчужив своїх прибічників у Константинополі. Звісна річ, турки тоді тільки–но уклали з Німеччиною угоду, направлену проти Росії, так що не могло бути ніякої гарантії, що кораблі не потраплять до рук німцям. Інцидент можливо, було би забуто, якби в самі перші дні війни двом німецьким військовим кораблям Goeben і Breslau не вдалося уникнути англійських переслідувачів в Середземному морі. 12 серпня вони стали на якір у Константинополі. Їх похмура присутність, сукупно з приголомшуючими успіхами германських армій на всіх фронтах, напоумила турецький уряд оголосити війну Росії — і 29 жовтня німецькі судна, відтепер під турецьким прапором, обстріляли Одесу, порт на Чорному морі. Тоді ж

турки перейшли в наступ проти росіян, атакувавши на Кавказі, іісторичній арені турецько–російських змагань. Нерозсудливо було робити це на початку зими, що явно засвідчили турецькі втрати — 80 000 загиблих у наступні три місяці.

В Англії дипломатична поразка не зчинила ляменту. Цілком можливо, що британські політики свідомо такого й прагнули. Ветха Оттоманська імперія була їм корисніша як жертва, ніж як залежна союзниця. Департамент колоніальних справ та Індійський відділ здавна бачили в азіатських володіннях Турції законну здобич для Британської імперії. Королевська фльота, недавно почавши перехід од вугілля до нафти, накинула оком на нафтоочисні заводи Басри на краю Персидської затоки. Замавши Туреччину ворогом, Британія могла тепер узаконити сумнівну окупацію Єгипту, перетворивши її на повний протекторат. Лондон почувався настільки самовпевненим, що пообіцяв віддати Константинополь (який протягом 100 минулих років слугував бастіоном британської безпеки) росіянам, своїм новоспеченим союзникам. Все ще вважалося, що Туреччина, чиє політичне життя було зосереджено в Константинополі, легко піддалася би тиску британських морських сил. Для цього потрібно було тільки опанувати прохід через Дарданели — задачу ніхто не вважав заважкою; і на початку 1915 р. до цього повним ходом велася практична підготовка.

Дарданельська кампанія розпочалася в січні 1915 р. за проханням росіян. На них важко насідали, і Росія зажадала "демонстрації сили" проти Константинополя, щоб полегшити турецький тиск на Кавказі. У Вайтхолі існували впливові сили, що завжди сумнівалися, чи мудро втручувати англійську армію в сухопутні кампанії в Західній Європі замість використати морську силу Британії на блокаду ворога, а фінансову міць — на підтримку континентальних союзників. Саме така стратегія добре прислужилася їм в Наполеонівських війнах.

Тепер–то якраз їм трапилася слушна нагода — особливо тому, що армії не вдалося забезпечити розв'язку на Західному фронті, чого від неї так упевнено чекали. Уїнстон Черчіль, молодий Перший лорд

Адміралтейства, закликав до Дарданельського походу, розсипаючи перли незрівнянного красномовства. Його колега з Департаменту воєнних справ, лорд Кітченер, солдат імперії, що ледь не все життя провів на Близькому Сході, теж схилявся до того. З одного боку, це відновило би шляхи в Росію, звільняючи ту до експорту пшениці, що становила життєву частку її економіки. З іншого, відкривалися "бічні двері" через Балкани на поміч сербам, які все ще успішно опиралися австрійським атакам; а Болгарію та Грацію, колишніх союзників Сербії по Балканських війнах, можливо було б спробувати переконать також надати допомогу. Надії на Болгарію, звісна річ, були вилами по воді писані. Зазвичай неприязна до Сербії, у Другій балканській війні вона ще й поступилася тій землями в Македонії, які вважала справедливою нагородою за свою борню в Першій війні і жадала перебрати їх назад. Союзники сподівалися компенсувати їй за рахунок Австро–Угорщини, але Центральні держави стояли значно вигідніше для залицяння до Болгарііїї, як дипломатично, так і збройно. Ніхто тому й не здивувався, коли в жовтні 1915 р. Болгарія вступила в війну на боці Центральних держав.

Зовсім інша річ — Греція. Вона виступала союзницею Сербії в обох Балканських війнах. Її ділки та торговці були виразними англофілами.. Армія і суд навпаки трималися по німецьку руку — і не дивно, зважаючи, що король був Кайзеру зятем (більшість нових Балканських держав базарювала собі князя–коровевича саме в Німеччині). Прем'єр–міністр, крітянин Елевтеріос Венізелос, був–то сильний прихильник Союзників, але за грецьку підтримку вивставляв високу ціну — Константинополь, який, на жаль, вже було обіцяно росіянам. Проте сербські перемоги над австрійцями взимку 1914 року та союзницькі висадки в Дарданелах наступного березня дали Венізелосу досить козирів, щоби на союзницьке прохання (яке в значній мірі надихнули французи) спромогтись згоди на висадку невеличкої армії в Салоніках, щоб надати пряму допомогу сербам. Цей загін висадився в жовтні 1915 року.

На той час багато чого сталося. Дарданельський похід провалився. Його військові цілі від самого початку були плутані. Королевській фльоті

було наказано просто "обстріляти й захопити Галліпольський півострів, з виходом на Константинополь у перспективі". Але коли вона атакувала в березні 1915 р., Союзницькі (англо–французькі) військово–морські сили завернули назад, натрапивши на ворожі мінні поля, та прикликали на поміч піхоту. Війська вроздріб було кинуто на Галліпольський півострів, вони зазнали важких втрат під час висадки, та були здатні хіба зачепитися на вузьких берегових плацдармах, простріляваних міцною турецькою обороною. Головний англійський наступ у серпні в бухті Сулва захлинувся з вини ненетямкуватих командирів. До жовтня стало ясно, що з операції вийшов повний пшик. Від довічної ганьби врятували тільки мужність і витримка солдатів, особливо прибулих з Австралії та Нової Зеландії, що билися до останнього, та хіба й те, що наприкінці року вдалося успішно забратися з півострова. В результаті Союзники геть–таки втратили авторитет у східному Середземномор'ї. У Греції батькували й ганили Венізелоса, що стидко осоромився; а коли Союзницький загін врешті–решт висадився в Салоніках, новообраний грецький уряд гірко скаржився на порушення нейтралітету. Особливо дошкульним це було для британських лібералів, які проголошували, що борються за права малих народів.

Аби ще на додачу втерти маку, Центральні держави пішли в наступ на Балканах і з набагато більшим успіхом. У листопаді 1915 р. австрійські та німецькі сили під німецьким командуванням, при участі болгар вторглися в Сербію з трьох боків, попередивши Союзницький підхід від Салоніків на допомогу. Сербію було зім'ято й окуповано, залишки її розбитої армії проволочилися через над Чорногорські перевали в середині зими, щоб втекти через порти Адріатики. Ті, хто вижив, приєдналися до Союзницького загону в Салоніках, що лишився майже комічно безсилим. Відтак австрійці мали тепер змогу зосередити сили на улюблених недругах своїх, ііталійцях.

Італія вступає в війну

Італія, як ми вже бачили, оголосила нейтралітет, коли вибухнула війна. Їй анітрохи не кортіло втручатися до бою: скарбницю вже

спорожнила війна проти турків, а промисловість було паралізувано страйками. Церква та більшість аристократії співчувала змаганням католицької Австрії проти ліберального Заходу. Але прагнення загалу до Risorgimento (остаточного об'єднання італійської нації) надали Союзницькій справі велику народну підтримку, яку Центральні держави могли укоськати тільки поступившись італомовними землями, які все ще утримувала Австрія. Німці тяжко тиснули на австрійських союзників, аби ті погодилися, але Відень, ясна річ, опирався.

Врешті–решт, вони воювали за збереження Монархії, а не її демонтаж. Італійців загально не любили, крім того ті були єдиним супротивником, якого австрійці були впевнені, що переможуть. Проте, в травні 1915 р. Відень неохоче піддався на німецькі вмовляння. Але запізно: 26 квітня італійці вже потайки підписали Лондонську угоду з Союзниками. В документі їм пообіцяли всі італомовні регіони на південь від Альпів разом з просторими областями Словенії та Далмації, де італійці становили певну етнічну меншину — не кажучи вже про смачну частку Турецької Анатолії, де взагалі не знайшлося б жодного італійця.

Італія оголосила війну 23 травня 1915 р., та наступні два роки її головнокомандуючий, генерал Луїджі Кадорна, провів, влаштовуючи самогубні напади в горах за Ізонцо. В результаті його авантюр загинуло майже мільйон чоловік. Австрійська армія боролася проти них з захватом, якого не виявила на жодному іншому фронті. Ймовірно, вступ Італії до війни підняв моральний стан австрійської армії більше, ніж решта їхніх перемог під німецьким старшим поводирством — над сербами та росіянами в ході 1915 року. Звісно вже, що це ніяк не відшкодувало Союзникам втрату Балканів та поразку, зазнану від турків.

Східний фронт в 1915 році

Не краще повелося Союзникам і на своїх головних фронтах. Стратегічну ініціативу все ще тримав Берлін — особливо Еріх фон Фалькенгайн, надзвичайно тямущий новий голова Генерального штабу.

Фалькенгайн чітко відріжняв головне від другорядного. Він зрозумів, що найнебезпечніші вороги — на Заході. Поки Франції та, ще важливіше, Британії не завдано поразки, Союзники можуть провадити війну безкінечно — не стільки через силу своїх військ, як через панування на морі. Ця необорна вищість дозволяє їм спертися на економічні ресурси Нового Світу та загородити ті від Німеччини. Росія більше не становила безпосередньої загрози, а неосяжні обшири східного театру дій, не дозволяли досягти рішучої перемоги на цьому фронті. Коли б йому дали повну волю, Фалькенгайн повернувся б до шліффенової стратегії: виділив щонайменшу дрібку до утримання росіян, зосередивши все, аби забезпечити рішучу перемогу на заході. Але його не полишили на самоті. Для німецького загалу великими героями війни були тоді переможці Танненбергу: Гіндебург і Людендорф. Ця грізна парочка аж ніяк не мала наміру дозволити своєму театру воєнних дій занепасти нінащо, і вони тепер набули достатнього політичного впливу, аби гарантувати, що того не стане. Крім того, австрійці наприкінці тяжкої зимової кампанії були на грані краху. Вже до кінця 1914 року вони втратили мільйон з четвертю людей. До березня в них не стало ще 800 000. Ті втрати включали більшість кадрових військовиків, що тримали разом багатонаціональну армію, і слов'янські підрозділи — чеські, румунські, і русинські — почали масово тікати з фронту. Конрад і сам почав зважати про сепаратний мир з Росією, хоч би для того, щоб ефективніше впоратися з італійцями.

Тому ж бо, Фалькенгайн вимушено погодився, що на часі йому доведеться стояти в обороні на заході та вести напад на сході достатньо сильно, щоб врятувати австрійських союзників та завдати достатньо збитків росіянам, щоб покріпити впливові кола в Санкт–Петербурзі, які вже закликали до замирення. Для цього він створив нова австро–німецьку армійську групу під командою генерала Августа фон Макензена, з полковником Гансом фон Зіктом на посаді начальника штабу, призначивши їм атакувати російські позиції в Галіції в регіоні Горлиці–Тарнова. В цій наступальній операції вперше було вжито методів, що стали характерними для середніх років війни: ретельно сплановані піхотні атаки під прикриттям тривалого і концентрованого

артилерійського вогню. Стратегія мала повний успіх: 100 000 було взято в полон і вдалося прорвати російські лінії на глибину до вісімдесяти миль. Саме по собі це не було "вирішальним", але для Фалькенгайна не не на тому стояло. Він поступово починав розуміти природу нової війни. Велося не стільки про перемогу на бойовищі, як про "винищення". Німецька стратегія відтак була — змусити супротивників вичерпати ресурси, докладаючи якомога менше власних.

Гіндебург і Людендорф були не згодні. Вони все ще уявляти собі далекосяжну стратегію — оточити та спіймати в пастку всю російську армію, як Шліффен був сподівався оточити французів у "битві без надії на завтра". Фалькенгайн не зважав. У серпні він призначив наступ на північній ділянці фронту, але обмежив задачу — витіснити росіян з Польщі та встановити захисну лінію з півночі на південь, що проходить через Брест–Литовськ. Операція мала такий успіх, що він тоді дозволив Людендорфу здійснювати наступ на півночі, щоб узяти Вільно; але, знову ж таки, німецька армія добилася блискучої тактичної перемоги, яка не мала жодного стратегічного наслідку.

На кінець 1915 р. спис німецьких досягнень на Східному фронті складався виключно з успіхів, за які пожали лаври Гіндебург і Людендорф. Але блискучі перемоги над значно більшими силами не багато чим завдячували вмілому командуванню. Їх було отримано радше через міцну організованість, неперевершену логістику, ліпше навчання, і кращу розвідку (багато чого вдавалося дізнатися електронним шляхом, дослухаючись до російських перемовин, що йшли по радіо en clair, відкритим текстом). Перелічені риси йшли на користь високоосвіченому і працелюбному народові, чий розвиток все ще далеко випереджав Російську імперію.

Істотно, проте, відзначити жорстокість, з якою ця кампанія проводилася з обох боків. Цивільні люди були головними її жертвами. Російські солдати, відступаючи, спустошили землі, не маючи найменшого дружнього співчуття до польських і литовських мешканців. Число біженців оцінювалося від трьох до десяти мільйонів. Німців

страждання людей аж ніяк не обходили. Вони наступали не тільки завойовниками але й колонізаторами: це були території, які Людендорф планував анексувати, як частину великого Рейху, аби заселити землі переважно німцями.

Місцевість цю кликали просто Обер Ост, за назвою військової керівної структури, поставленої там владувати. Німецькі посадовці вважали місцевих жителів дикунами без прав і гідності. У цьому, як і багато в чому іншому, німецькі дії та ставлення в Першій Світовій війні похмуро провіщали їх учинки в Другій.

Західний фронт в 1915 році

На Західному фронті німці трималися в обороні на протязі 1915 р., і так само успішно. Вони атакували тільки раз, під Іпром у квітні, не маючи значних стратегічних задач, аби хіба тільки випробувати нову зброю, хлоріновий отруйний газ. Попервах це було дуже дійовим: війська Союзників, проти яких застосували гази, геть заскочені зненацька, тимчасово покинули ділянку фронту в 8000 ярдів завдовжки (7,3 км). Однак Союзники швидко вдалися до нашвидкуруч доступних засобів протиотрути та й собі ввели зброю до арсеналів, що на додачу поскладнило перебіг війни та зробило її ще нелюдянішою. Оскільки це "жахіття" тільки додалося до реєстру німецьких варварств та стало одним із коштовних мотивів Союзної пропаганди і під час війни і після тої; більше, певно, було втрачено, ніж набуто цією новацією. Решту часу німецькі армії вдосконалювали свої оборонні позиції, місце для яких звичайно їм і припадало вибирати — копали мережі окопів з глибокими і часто зручними землянками, заставлені загорожами з колючого дроту та прикриті не лише заздалегідь пристріляною артилерією, а ще й кулеметами, що відтепер набували осібної сили в оборонних боях, які не сподівалася була вести жодна з європейських армій.

Ці–от захисні рубежі й були змушені атакувати Союзні армії. По–перше, ті пролягали глибоко на французькій території, і для французів принаймні було нестерпним лишити їх у спокої. По–друге, через

катастрофи на Східному фронті видавалося необхідним тиснути далі на заході, аби хоч так взагалі втримати росіян у війні. Стратегічний напрямок був усе ще здебільшого в руках французів, англійці ж хіба підпомагали. В британському Кабінеті міністрів досі існував відчутний тиск на користь обмеження англійського внеску на Західному фронті. Натомість вважалося бажаним дошукуватися більш звичної морської стратегії — і сам Кітченер вельми схилявся до тої думки. Навіть найревніші "західняки", як їх охрестили, вважали, що радше було би відкласти будь–який наступ до 1916 р., коли, вони сподівалися, нові армії буде гідно навчено та устатковано. Але ж провал Дарданельської кампанії, тиск з боку союзників, а над усе вага суспільної думки, що жадала зіткнутися з німцями, призвели до того, що англійці неухильно пристали до "західної" стратегії та їм нетерпеливилося наступного року втрутитися в бої.

Отож на протязі 1915 р. у низці дедалі запекліших атак французька та британська армії дуже тяжкою ціною навчилися прийомів ведення нової війни. Їхні перші напади в березні було легко відбито. Стало ясно: ключ до успішного наступу — істотна артилерійська підтримка, але Союзницькі армії ще не мали чи достатньо гармат такого калібру, чи індустрії, здатної їх виробити; гарматам же які в них були бракувало набоїв потрібного типу. До 1914 р. гарматні набої становила головним чином шрапнель, чиї повітряні вибухи були ефективні в рухомих боях. Але ж тепер знадобилася міцна вибухівка, доста сильно діюча, аби руйнувати захисні споруди, обплетені колючим дротом, нищити ворожу піхоту в окопах, заскочити резервні сили супротивника, коли ті висуваються на поміч оборонцям та знешкодити ворожу артилерію батарейним вогнем. Крім того, піхотні атаки мали бути ретельно супряжені з артилерійською підтримкою, що вимагало не тільки першокласної штабної роботи, але надійного зв'язку; а єдиним наявним засобом, за відсутністю пересувних радіостанцій, були бігуни–посильні, поштові голуби та телефонні лінії, що звично ставали першими жертвами ворожого контр–вогню. Нарешті, навіть якщо атака початково мала успіх, рідко коли вдавалося зануритися далі першої лінії гімецької системи окопів, а там піхота лишалася вразливою для артобстрілу та

контратаки з флангів. Подальше просування на додачу гальмувалося необхідністю артилерії перевизначити цілі. На цьому етапі війни канониpи мусили робити "калібруючий постріл", аби забезпечити прицільність перед початком артобстрілу. Це займало час і знищувало несподіванку. Пізніше (як ми побачимо) вони розробили техніку "попередньої пристрілки", що зняло таку потребу. І накінець, складнощі зв'язку між атакуючими силами та резервами, необхідними для завершення прориву, робили командування та контроль за бойовищем практично неможливими.

Для англійців проблема додатково ускладнювалася тим, що сили складалися з майже не тренованих добровольців під командою офіцерів, яких просунули далеко за межу компетентності;але треба зазначити, що французам, підготовленим до геть інакших бойових дій, велося не краще. Проте на початок вересня безнадійне становище росіян вимагало маштабної дії на Заході, отож Союзники розпочали велику спільну наступальну операцію, що, як обіцяв Жоффре, "змусить німців відступити до Мейзе та, ймовірно, покладе кінець війні". Британська ділянка зосереджувалася на гірничому районі Лоос. Атака розпочалася масованим артобстрілом, в якому тепер приймали участь важкі гармати разом з польовими, і газ було вперше застосовано проти його винахідників. Англійці і справді прорвали німецьку лінію фрону на 5 миль завширшки і на 2 милі вглиб, але й німці теж були на уроках не били байдики та спорудили повну другу захисну лінію поза першою. З англійського боку слабка штабна робота, командне замішання та неминучий рейвах війни призвели, що не виявилося резервів, аби використати прорив. Операція волочилася ще з місяць, на кінець чого обидва боки втратили близько 200 000 солдат.

Попри це Союзники вважали, що тепер–то надибали формулу перемоги: більше гармат, довші попередні артобстріли, кращі комунікації та ліпша штабна робота. Все це вони сподівалися використати в 1916 р. у великому спільному наступі зі сходу й заходу, у листопаді планованому союзницькими Верховним командуванням у французькій штаб–квартирі в Шантільї. Жофре міцно тримався в сідлі

головнокомандуючого найсильнішої союзницької армії на заході, але Британія ставала дедалі важливішим партнером з тим, що розміри Британського експедиційного загону роздулися від початкових шести до 56 дивізій, у шести арміях. Загально — і правильно — вважалося, що командир загону сер Джон Френч був уже не знатен впоратися з роботою, та його дії в Лоосі це довели. Його замінили на суворого мовчазного сера Дугласа Хейга, людину сталевої волі; і розпочалася підготовка до битві на Соммі.

5. 1916 рік: Війна на виснаження

Справи в тилу

На кінець 1915 року війна, що, як усі загально чекали, закінчиться місяців за шість, вже тривала блилько півтора року, і ніхто більше не сподівався на швидке завершення. Що ж зробило її такою затяжною?

Є тому одна проста відповідь: триваюча підтримка всіх воюючих народів, які не тільки зносили велетенські військові втрати, але й терпіли й приймали труднощі, не скаржачись на посилення утисків, контроль і труднощі, накинуті веденням війни. Всюди уряди набирали собі такої влади над громадянами, що тому не лише не було прецедентів, але й попередньо неможливо було уявити. Де уряди не встановлювали контроль, це робили добровільні організації. Фінансовий колапс, очікуваний від спалаху війни, не стався. Страхові ставки було заморожено, термін державних позик перенесено, паперові гроші замінили золото, від нестача робочих рук злетіли розміри платні, а державні контракти створили нечуваний розквіт і добробут для певної частки бізнесового прошарку. Сільськогосподарські виробники жорстоко страждали від нестачі робітників, але попит на їхню продукцію був більш ніж будь–коли. Насправді , після року війни багатьом групам населення воюючих країн велося краще, ніж доти. Але на кінець 1915 р. взаємна блокада почала кусатися. Експорт занепав; цілі виросли; інфляція, викликана повенню паперових грошей, вдарила по класах, що жили на платню; імпорт промислових сировин виснажувався чи зник.

Сумісний тиск блокади та потреб збройних сил призвели до зростання дефіциту продуктів, палива й транспорту; тож під час 1916 р. цивільне населення почало серйозно страждати.

Добре організованим та єдиним суспільствам Західної Європи — Германії, Франції та Британії — з цим поралися найкраще. Війна тільки покращила їхню організованість та додала єдності. Класову боротьбу між капіталом і робітниками, що всюди домінувала в політиці першого десятиліття, було відставлено. Робітничих лідерів було висунуто на відповідальні адміністративні та політичні пости. Нестача робочих рук давала їм до рук нові козирі. Бюрократії, покріплені спеціалістами з університетів та бізнесменами, забирали контроль над дедалі більшими царинами національного життя, і в багатьох випадках ніколи після його не втратили. На кінець війни всі воюючі європейські держави, навіть волелюбна Англія, перетворилися на командні економіки — і більш за всіх Германія.

Німецька, чи радше пруська бюрократія, як і пруська армія, завжди вважалася в своєму роді зразковою. У підготовці до війни вона грала дріб'язкову роль: мобілізація та все, з нею пов'язане, було в руках військової влади. У Рейхсбанку було складено добрячу "воєнну скарбничку", але тим цивільні заходи й обмежувались. Не зважаючи на германську вразливість до блокади, нічого не було зроблено, аби накопичити імпортовані сировини, необхідні для воєнного виробництва. Тільки з ініціативи Вальтера Ратенау, засновника AEG, велетня електротехнічної галузі, Міністерство у справах війни зорганізувало Департамент воєнних матеріалів спершу під його орудою, щоб контролювати та направляти необхідні запаси. Одночасно транспортний магнат Альберт Баллін взявся за створення Центральної організації по закупівлі, аби навести лад у встановленні та придбанні необхідних імпортних матеріалів. Обома закладами здебільшого керували самі ділки, чиї дії організації контролювали. Німецька хемічна промисловість, найліпша в Європі, знову зробила перший крок у розробці замінників (ersatz) для відсутніх сировин — відходи деревини на текстиль, синтетична гума та нітрати на добрива, та вибухівка, синтезована з

елементів атмосфери. Але все одно на кінець 1915 р. стало бракувати і продуктів, і одягу. Продуктові пайки та ціновий контроль було введено та загально сприйнято, як справедливий захід; але, незважаючи на перемоги армій, німці задрипались, непокоїлись та, у містах, дедалі більше голодували.

Англія була не краще підготовлена до тривалої війни, але уряд був налаштувався до початкових військових та політичних заходів. "Воєнна книга" вже була розроблена до встановлення контролю за портами, залізницями, перевезеннями та страховими ставками, і Акт про захист королівства було враз одноголосно ухвалено парламентом, надавши уряду правдиво необмеженої влади. Сам уряд, ліберальний та пацифістський під м'яким керівництвом Герберта Асквіта, початково лишив ведення війни на Кітченера. Як і в багатьох інших британських військових лідерів, кар'єра Кітченера головним чином складалася за морями і на цьому посту він почувався не в своїй тарілці, але на відміну від більшості своїх сучасників він зрозумів — війна буде довга, на її ведення знадобляться великі армія та фльота. Він запланув розширення існуючих шести дивізій Експедиційного загону до семидесяти, та закликав добровольців ставати до лав. І враз отримав відгук. До кінця 1914 р. мільйон людей стали до служби, значно більше, ніж була змога настачити й озброїти. Але й це число становило менше чверті того, що зрештою знадобилося, і на літо 1915 р. потік добровольців почав висихати. Призов був анатемою для ліберального уряду, тож спробували низку таких–сяких заходів, поки у травні 1916 р. вельми неохоче ввели обов'язкову військову службу для всіх чоловіків віком від 18 до 41.

Робочі місця тих, що пішли на фронт, почасти зайняли жінки. Жінки ще до війни почали організуватися у русі "суфражисток", вимагаючи права голосу, і тепер лідери того руху доклали свого впливу на користь воєнних заходів. Жінким швидко стали незамінними не тільки як медсестри та працвники соціальної служби, але і в офісах, на фабриках та на полях, похідно змінивши весь баланс сил у суспільстві. На початок 1918 р. цю зміну відобразив Закон про народне представництво, що поширив право голосу з 7 до 21 мільйона осіб, включно з жінками

старше тридцяти. Ледве як не побічним продуктом війни, Британія стала майже повністю демократичною.

Добровольці та резервісти може й заповнили армійські лави, але настачити їх зброєю та набоями була зовсім інша річ. На кінець 1914 р. практично всі воюючі армії виснажили запаси амуніції, і ставало ясно, що не лише чоловіків, але й промисловість треба мобілізувати до війни. В Німеччині це було зроблено під орудою військовиків, в Англії — цивільних. Почин належав найметкішому члену уряду, Девіду Ллойд Джорджу, хто попри протести Кітченера створив спершу Комітет а у травні 1915 р. і Міністерство військового постачання, яке об' єднало промисловість, трудові ресурси та громадські служби під керівництвом уряду з необмеженими повноваженнями в усіх царинах постачання. У 1917 р. було додатково створено подібні ж установи, як–от Міністерства продовольства та перевезень, здебільшого укомплектовані спеціалістами з самих же галузей, аби вирішувати складнощі з нормуванням товарів, що виникли від тиску блокади, що посилювався. Внаслідок, хоча на 1918 р. велика частка населення недоїдала, англійці так і не занепали до голоду та злиднів, від яких на кінець війни мучилися їхні вороги.

Франція втратила 40% запасів вугілля та 90% залізної руди через німецьку окупацію; але вона все ще була переважно аграрною країною, та, попри своє химерно мінливе політичне керівництво, адміністративне кермо перебувало в руках вельми вмілої бюрократії, створеної Наполеоном. Щн важливіше — в неї лишився доступ до ресурсів Західної півкулі, тож її визначна збройна галузь не постраждала. Її уряд, що спирався, як і в Англії, на широку коаліцію центру та лівого крила, попервах лишив війну генералові Жофре, герою Марни. На кінець 1915 р. французька армія зазнала таких страшних втрат і добилася таких мізерних результатів, що почали зростати сумніви щодо уміння Жофре вести війну — сумніви, які підтвердила його неспроможність передбачити німецький наступ на Верден наступною весною. Але поки що ніхто не схилявся укласти мир. Звичайний патріотизм правих, восіблений президентом Раймондом Пуанкаре, і запекле якобінство його

найсуворішого критика Жоржа Клемансо злилися в затятості виграти війну та знищити сили Німеччини, зробивши ту неспроможною будь–коли знову почати нову війну.

Дуже відмінним був стан у Російській імперії. Незважаючи на велетенську людську силу та швидку індустріалізацію економіки, Росія страждала від двох головних і, зрештою, смертельних вад: географічної ізоляції та адміністративної невправності. Перша скалічила її економіку, друга зробила нездатною полагодити розгардіяш. З початком війни перервався важливий імпорт, а торгівля з закордоном — головним чином зерно з південної Росії, заблоковане в Дарданелах — занепала на 70 відсотків. Внутрішнє виробництво було не здатне залатати виниклу діру, хоча й місцеві спритники отримали на постачанні велетенські прибутки. Російські армії, як і всі інші, швидко вичерпали амуніцію — і не тільки набої, але й гармати, ба й навіть рушниці та пістолі. У грандіозних битвах 1914–15 рр. російські піхотинці змушені були атакувати без прикриття артилерії, ба часто навіть без рушниць. Не дивно, що на кінець 1915 р. російська армія втратила близько 4 мільйонів людей.

Нездатність лінивої нетямущої російської бюрократії виправити становище викликала суспільний протест та привела до створення неформальних спілок, земств, спершу щоб впоратися зі скрутою (включно з вийнятковим напливом біженців з місцевостей, захоплених війною) але потім і з рештою воєнно–адміністративних задач — продовольством, паливом, транспортом, ба навіть військовими справами. Але ж, коли в Західній Європі уряд заохочував і користався з таких добровільних спілкок, у Росії їхня робота викликала глибоке обурення — і з боку професійних бюрократів (також і тих у збройних силах), і з боку кліки аристократів, що панувала при дворі, яким правили цариця та її зловісний монах–ражник Распутін. Останній і без того взагалі був проти війни. В серпні 1915 р. ця група переконала царя усунути свого дядька Миколу від командування арміями та самому зайняти пост. За його відсутності цариці вдалося опанувати уряд і зупинити будь–які спроби подальшої реформи.

Результат був трагічний. На початок 1916 р. робота земств почала давати наслідки. Зброї та амуніції стало вдосталь, Верховне командування було перетрушено, після кадрових змін воно сягнуло нового рівня компетентності, що виявилося наступної весни під час ефектного успіху генерала Брусилова. Але вдома все розвалювалось. Транспортна система тріщала від збільшення перевезень, що обривало постачання палива та, важливіше, продуктів у міста. Взимку 1915–16 рр. виникла серйозна нестача обох у всіх російських містах, особливо в столиці Петрограді (як Санкт–Петербург було патріотично перейменовано в 1914 р.). В 1916 р. становище швидко погіршувалося далі: численні страйки виникали в містах , а за їх межами поширирювалося ухиляння від призову. На кінець року Росія стала некерованою.

Єдиною втіхою для Союзників було, що в Австро–Угорщині становище не багато краще. Єдиною перевагою Монархії — та її не завжди такою бачили — було, що німці могли надати пряму допомогу. Якби не це, австрійці могли би повалитися навіть раніше за росіян. Національна — чи радше міжнаціональна — солідарність, з якою зустріли війну, тривала недовго. На весну 1915 р. після згубної зимової кампанії Конрада австрійська армія, як ми бачили, втратила більше двої мільйонів солдат, в тім числі більшість професіональних кадрів, що єднали сили, які говорили на дюжині місцевих мов. Тільки посилені вливання німецьких "радників" та штабних офіцерів хоча б тримали їх докупи. В тилових справах угорці дедалі більше чинили, як захочуть, та, здатні самі себе забезпечити продуктами, мало потерпали від війни, що затягнулась. Австрійці не мали тої переваги. У харчах вони стали залежні від угорців, які не поспішали надавати провіант. Австрійська економіка страждала від союзницької блокади, як і німецька, але хронічно нездарлива бюрократія боялася хоч трохи захитати і без того сумнівну лояльність населення, тож не спромоглася й запланувати економіку на стан облоги чи ввести карткову систему. У Відні почали голодувати навіть раніше за Петроград.

Верденська кампанія

На кінець 1915 р. німецькі армії всюди перемагали, але їхні перемоги ніяк не наближали кінця війни. Терпіння цивільного населення, що їх тримало, почало вичерпуватись.Суттєва фронда вдома, очолювана Гіндебургом і Людендорфом в армії, але також підтримувана й канцлером Бетманом Голльвегом, закликала усунути Фалькенгайна. Фалькенгайн все ще користався довірою в кайзера, якого обурювала така спроба зазіхнути на справи його компетенції, та непохитно вірив, що перемоги можна досягнути тільки на заході. На доброму ґрунті від зважив, що головним його противником відтепер була не Франція, сили якої сягали виснаження, але Британія. Англійські армії були все ще свіжі та здебільшого не зав'язані до бою, а її влада над морями не тільки втримувала блокаду Німеччини, але лишала відкритими шляхи зв'язку зі Сполученими Штатами, від чиїх постачань Союзники дедалі більше залежали. Аби впоратися з цим останнім, Фалькенгайн спонукав до необмеженого ведення бойових дій підводними човнами, що ми ще розглянемо у свій час. На суші, однак, він вважав, що головною зброєю Британії були не її власні необстріляні армії, але ж арміїї союзниці її, Франції. Коли б вдалося завдати Франції такого нищівного удару, аби та запросила замирення, "англійський меч", за виразом Фалькенгайна, було би вибито в неї з рук. Але ж, зважаючи на випробувану й ладну тактику оборони на Західному фронті, як було це зробити?

За вирішенням Фалькенгайн звернувся до методу, який він уже використав з блискучим успіхом на сході: виснаження. Треба було буквально вицідити Франції кров до загину, винищивши її армії. Французів треба було змусити атакувати, аби повернути землі, які вони не можуть собі дозволити віддать, а зробити це малося на фортеці Верден. Сам Верден не мав жодного стратегічного значення, але знаходився на гребені вразливого виступу та був історичною пам'яткою, з якою пов'язані всі славетні військові звитяги Франції. Фалькенгайн вважав, що Жоффре просто не міг не захищати його, або втративши його, не здобути назад. Німецькі армії неминучо зазнали би втрат атакуючи, але ці, гадав він, буде зведено до найменших ефективним використанням прийомів, з яких він так успішно скористався при Горлиці–Тарнову: несподіванка, добра штабна робота, та над усе —

значна перевага в артилерії. Отож 21 лютого 1916 р. після 9–годинного артобстрілу з майже 1000 гармат, почалась атака.

Фалькенгайн був правий. Жоффре вважав Верден стратегічно мізерним і ледве ніяк не розбудував захист, але політичний тиск внеможливив його залишити. Під командуванням генерала Філіппа Петена, чия вперта віра у могутність оборонної тактики досі позбавляла його просування по службі при начальниках, затятих до наступу, французькі війська виконували наказ битися за кожну п'ядь землі та контратакувати, аби відбити втрачене. Виснаження давалося взнаки на обидва боки: французи завдавали стільки ж втрат, скільки несли самі. Петен робив усе можливе, аби зберегти війська та чергував загони, аби дати перепочить, але Фалькенгайн мусив вкидати людей до бою з усе більшим відчаєм. Саме гармати правили на бойовищі: на кінець червня, коли німецькі атаки нарешті заникли, артилерія з обох боків витворила такий кошмарний краєвид, якого світ не бачив досі. До того додавалися жахи, накоєні газом та вогнеметами у близькому бою. Загальні втрати сягнули півмільона людей і скільки з них досі лежать поховані у землі тої застеленої тілами трупарні ми ігколи не дізнаємось. Верден лишився у французьких руках. Для французів це була звитяжна перемога, яка, одначе, ледве не зламала хребет їх армії. Для німців це була першою незаперечною поступкою, тяжким ударом по моралі і народу, й армії, та Фалькенгайн заплатив тому ціну. У серпні його усунули від командування, і кайзер прикликав Гінденбурга з вірним Людендорфом обіч, аби той зайняв пост голови Генерального штабу.

Битва на Соммі

На цей час на Західному фронті розгорталися наступні події. Ми вже бачили, як на конференції в Шантільї минулого листопада Верховне командування погодилося, що в 1916 р. Союзники з'єднають сили зі сходу та заходу у спільному наступі. Західним внеском мала стати атака англійської та французької армій на ділянці їхнього сусідства на схід від Ам'єна на річці Соммі. Первісно планувалося, що використані сили будуть з обох боків приблизно рівні, але коли наступ розпочався в липні,

тажка зав'язаність під Верденом скоротила французьку частку до шести дивізій першої лінії фронту на противагу 19–ти англійським. Британці не скаржилися. Це було випробування, до якого їхні Нові армії готувалися попередніх два роки. Їхні приготування були такі ж скрупульозні, далекосяжні та яснозначні, як ті до висадки в Нормандії 28–ма роками пізніше. Наступу передував тиждень артилерійського бомбардування, де було витрачено півтора мільони снарядів. "Ніколи ще так легко не різали ми колючий дріт, — писав генерал Хейг напередодні битви, — і не проводили таку ретельну артпідготовку". Настільки ефективною він вважав її, що багато хто з 120 000 солдат, що вискочили з окопів вранці 1 липня навіть геть не були споряджені до атаки, а натомість обтяжені знаряддям на укріплення позицій вже завойованих для них артилерією.

Не так сталося, як гадалося.Значний відсоток вистрелених снарядів, нашвидку вироблені некваліфікованими руками, не розірвались. Ті, що таки вибухнули, не змогли зруйнувати захисні споруди, видовбані глибоко в вапнякових пагорбахах, звідки, перечекавши артобстріл, з'явилися кулеметники, аби впритул поливати вогнем довгі ряди переобтяжених військ, що тьопали до них по голих вапнякових схилах. Варто було початися битві, як налагоджена взаємодія між піхотою й артилерією, від якої стільки залежало, розтанула в тумані війни. Надвечір 21 000 людей загинули чи пропали безвісті.

Якби битва скінчилась ефектним успіхом, ці втрати, що були не гірші за багатокрот більші понесені французькою та російською арміями за минули два роки, ймовірно вважалися б сприйнятною ціною. Натомість вони стали, в англійській спільній пам'яті, втіленням нездарливого командування та безглуздої пожертви. Бо вдалось ніяких перемог. Атаки тривали наступні чотири місяці. На той час Союзницькі армії просунулися вперед миль на десять, поле бою при Соммі було встелено тілами, як при Вердені, та розрито в безживний місяний краєвид, а Союзники втратили 600 000 чоловік. Щодо обсягу німецьких втрат тоді точилася запекла суперечка, але ймовірно були вони не менші союзницьких, а страждання військ під безперервним вогнем артилерії не менш жахливими. Оскільки ціль наступу від самого початку була

неясна — сподівання Хейга на злам подій ніколи не поділяли його підлеглі командири — Союзники оголосили перемогу з точки зору виснаження. І справді, на кінець року вони, подібно до німецьких супротивників, не бачили іншого шляху виграти війну.

Брусиловський прорив

Парадоксально, але саме росіянам, яких тоді обидві сторони вже мало не списали з рахунку, наступ Союзників 1816 року завлячує одною з найуспішніших операцій у всій війні. У березні вони атакували на північній ділянці фронту в напрямку Вільно, але, незважаючи на перевагу, накопичену в людській силі та зброї, були відкинуті назад, втративши 100 000 чоловік. Однак вони дотримались обіцянки, даної своїм собхникам та в червні почали наступ на Галіційському фронті під командуванням генерала Алексея Брусилова. Вони прорвали австрійський фронт на ділянцв і 20 миль та взяли в полон півмільйона солдат супротивника. Успіх Брусилова можна почасти списати на низький бойовий дух австрійських військ та їхнє цілком безтямне Верховне командування, разом з вочевидь безмежною мужністю російськиї солдат. Але ще важливішими виявилися думка й підготовка, витрачені на операцію: детальне планування, тісна взаємодія піхоти й артилерії, безпосередня наявність резервів на закріплення досягнутого успіху та над усе — міри, прийняті на забеспечення несподіванки. Цк свідчило, що армії нарешті почали навпомацки вибиратися з тактичного тупика.

Для росіян ця перемога стала пірровою. Їхні армії зазнали втрат майже на мільйон чоловік і вже ніколи не оговталися. Їхній успії налякав сусідню Румунію, останню з балканських нейтральних держав, і вона пристала до Союзників. Румунська армія, однак, виявилася сміховинно безпорадною та швидко була розбита в австро–німецько–болгарському наступі під командуванням того самого ж Фалькенгайна, якому вдалося тут полагодити свою сильно пошарпану репутацію. Румунія впала разом з нафтовими й зерновими ресурсами, яких так війдчайдушно стало не вистачати Центральним державам. Втім і це ніяк не наближувало

перемоги. Обидва боки тепер все настійливіше питалися: якщо перемоги нітрохи не видно, чом не вкласти мир?

6. Сполучені Штати вступають у війну

Тиск у тилу на початку 1917 року

Початкові супротивники у війні, Російська та Австрійська імперії, тепер уже були більш ніж готові до миру. Тиск у них удома ставав майже нестерпним. Всюди не вистачало продуктів, пального та промислової сировини — результат не стільки Союзної блокади, як невситимих потреб військової галузі. Галопуюча інфляція витисла споживчі товари на чорний ринок. На цьому добряче нагріли руки ділки з воєнної промисловості, а відвертість, з якою вони розкошували в новонадбаних грошах, посилювала суспільну напругу. Селяни все ще могли накопичувати вирощене й зібране та вдаватися до простого обміну товарами, тож найгірше страждали робітники та нижчі верстви середнього класу в містах, яким доводилося годинами вистоювати в чергах, і часто на сильному морозі, щою дістати товари першої необхідності, якими би низькоякісними ті не були. Страйки та хлібні бунти палахкотіли по всій Центральній та Східній Європі. Труднощі вдома разом з втратами, понесеними на фронті, лишали небагато місця для патріотичного піднесення та відданості правлячій династій — а ці живили й підтримували і російський царизм і режим Габсбургів на протязі двох попередніх років. На кінець 1916 р. стало ясно, що дві імперії змагаються в перегонах, хто розвалиться першою. Смерть 86–літнього імператора Франці–Йосифа у листопаді широко сприймалася передознакою кінця самої Імперії. Наступник його, молодий імператор Карл, одразу ж "з чорного ходу" встановив зв'язки з Францією, щоб обговорити умови вкладення миру. Німецький вплив усе ще був досить сильним, аюи підтримувати військові зусилля Австрії та тлумити її пошуки миру; але західні союзники царя Миколи II нічим не могли тому задопомогти, коли троьома місяцями пізніше хлібні бунти в Петрограді вийшли з–під контролю та повалили його владу.

Тоті західні союзники ще не були готові до миру. З одного боку, тямущі та здебільшого некорумповані бюрократії могли впоратися з економікою досить уміло, щоб уникнути серйозних труднощів для цивільного населення. З іншого — влада над морями робила їм приступними харчі та сировину Західної півкулі. Виплати за отримане обіцяли велетенські проблеми в майбутньому, але на той час кредит був рясно наявний. Втома од війни, звісно, зростала і у Франції, і в Англії. В обох країнах соціалісти, чиї довоєнні зв'язки та інтереси тимчасово було притлумлено патріотичним піднесенням, починали виступати за компромісовий мир, але вони все ще стояли дрібною меншістю, а політичне невдоволення було спрямоване радше на те, що війну ведуть абияк, ніж на те, що вона взагалі триває. У Франції вину за жертви Вердену покладали на прорахунки Жофре, якого замінили Робером Нівелем, більш політично сприйнятним генералом. У Британії положення Хейга лишалося непохитним, не зважаючи на втрати, понесені при Соммі, але загальне невдоволення знайшло вихід, спрямувавшись на дещо млосний уряд Герберта Асквіта. У грудні Псквіта ра посту прем'єр–міністра замінив Девід Ллойд Джордж — "людина з народу". Правдиво, саме завдяки йому було створено громадську інфраструктуру на підтримку воєнних зусиль, мав він і харизму питомого бойового вождя. Загальний настрій і в Англії, і у Франції на кінець 1916 р. схилявся не стільки до замирення — аж ніяк, поки німці лишаються в Бельгії та північно–східній Франції — скільки до вправнішого ведення війни.

Так само почувалася й німецька воєнна верхівка. Тоді як у Франції з Англією воєнні невдачі потвердили цивільний характер керівництва, в Германії військові перемоги, особливо на Східному фронті, настільки посилили репутацію Ганденбурга з Людендорфом, що, коли ті усунули Фалькенгайна від командування армією в серпні 1916 р., вони правдиво перебрали на себе контроль над країною. Але ж, хай Фалькенгайн і втратив пост, ідеї його тріумфально перемогли. Досвіл Вердену та Сомми запевнив його наступників, що природа війни змінилася докорінно. Це вже не був конфлікт, вирішуваний на полі бою на користь вищої військової виучки та моралі, але змагання на витривалість між індустріальними суспільствами, де контроль над збройними силами

зливався в одне з контролем над виробництвом та розміщенням наявних ресурсів. Цивільне населення було такою ж само невід'ємною складовою часткою ведення війни, і тому логічно мали підлягати військовому контролю. Головне командування отож створило Верховне міністерство у справах війни (Oberstekriegsamt) на керування галузями й робочою силою, та прийняло Закон про допоміжну службу (Helfdienstgesetz), за яким все наявне населення підлягало можливому призову в армію. Військовики насправді створили тіньову бюрократію, що співіснувала з цивільною та змагалася з тою за керування країною. Солдати стали чиновниками. Стали вони й політиками. Людендорфові штабісти розкрутили кампанію за всеосяжні цілі війни, вперше висунуті в серпневій програмі 1914р — довічне панування над Бельгією та північною Францією, разом з поширеними анексіями територій Польщі та введенням Ober Ost.

Всім цим вони посилили струми, що тепер починали розривати німецьке суспільство. Соціал–демократи, чию виборчу силу головне складали міські робочі класи, були найсильнішою партією в Рейхстагу, в якого все ще лишалася влада голосування за военні кредити чи проти них. У 1914 р. їх переконали підтримати те, що було змальоване як війна на захист проти російської агресії. Тепер же росіянам було завдано відвертої поразки. Пролетарську солідарність розбурила розумна армійська політика співпраці з профспілками та щедрі підвищення платні в галузях, що стосувалися війни, але піднімала голову агітація за мир "без анексій і контрибуцій", знаходячи дедалі більшу підтримку в містах, де й без того нестача продуктів вже призводила до хлібних бунтів. Вкрай поганий врожай картоплі восени 1916 р. змусив городську бідноту всю зиму виживати на ріпі з бруквою. Жахливі втрати при Вердені та на Соммі — півтора мільйони загиблих чи поранених — струсонули німецьку мораль, цивільну, як і військову. Як би успішно не вдавалося Верховному командуванню витискати соки з німецької економіки, ставало дедалі сумнівнішим, чи німецький народ підтримуватиме війну ще рік.

Небмежена підводна війна

Саме на цьому тлі німецький уряд прийняв фатальне рішення вдарити в самий корінь ворожої промислової сили та вдатися до нестримних воєнних дій субмаринами. Урядовці розуміли на який ризик ідуть, що це, ймовірно, затягне Сполучені Штати у війну, але розраховували, що до пори, коли американське втручання стане впливовим, війну вже буде виграно. Для Германії це був, за словами одного з німецьких політиків, останній козир;"якщо він не поб'є, нам — кінець на віки". Він не так вже й помилявся.

У 1914 р. мало хто з флотоводців розумів, на що може бути здатен підводний човен. Дальність ходу перших з бензинових моделей робили їх придатними тільки для берегової оборони, та навіть коли напередодні війни їх обладнали дизельними двигунами, вони по правді лишалися суденцями, прилаштованими пірнати під воду — вкрай вразливі на поверхні та з дуже обмеженим ресурсом занурення. Їхній бойовий потенціал було продемонстровано в перши ж тижні війни, коли, як ми бачили, німецька субмарина потопила три необачні британські крейсери в Ла–Манші. Воєнні кораблі — законна мішень. Але беззбройні торговці — аж ніяк. За добрих три століття баталій морські держави Європи розробили деталізовані правила поводження з торгівельними судами у відкритому морі під час воєнних дій. Суперники мали право зупиняти кораблі та обшукувати їх на "контрабанду" — себто, воєнні вантажі. Якщо такі знаходили, судно мусили відконвоювати до найближчого порту, де "призовий суд" мав визначити й довести, чи вантаж справді та дійсно становить контрабанду, та конфіскувати його, коли так. Якщо з будь–якої причини це було неможливим, судно можна було знищити, але тільки по тому, як пасажирам і команді надано безпечний притулок. З підводними човнами все це було неможливе. Вони не мали місця ні для зайвих моряків, аби перебрати команду на захоплених суднах, ні для влаштування полонених. Якби вони віднімалися на поверхню, аби попередити про напад, то потраблали би під удар будь–якої зброї, що мала жертва, та враз розкривали би своє знаходження через її радіо; але потопити корабель, не попередивши та не врятувавши команду було, на погляд довоєнних морських стратегів, "немислимим".

Тим не менше, блокада завжди була ключовою у веденні війни між морськими державами, а прихід індустріалізації зробив її важливою, як ніколи досі. У війнах між аграрними країнами, блокада могла знищити тільки торгівлю, а з нею і статки, що дозволяли державам далі вести війну. Населення все одно могло прогодуватися. На відміну, блокада промислових сусільств, особливо ж сильно урбанізованих, як–от Англія з Німеччиною, не тільки розбурила би торгівлю і відтак (вважалося на часі) призвела б до финансового хаосу, але роздавила б виробництво, позбавивши імпортованих сировин, не кажучи вже — заморила голодом міське населення, полишене без привозних харчів. Саме цей кошмар переслідував англійських військових планувальників та правників, коли ті уявляли наслідки втраченої "влади над морями"; і саме це було зброєю, що нею британське Адміралтейство сподівалося досягти перемоги над Німеччиною без потреби масштабного втручання на Континенті.

На початок 1916 р. англійська блокада досягала всього, чого від неї були чекали. Німцям вдавалося по дрібницях знаходити обхідні шляхи через сусідні нейтральні держави — Голандію, Данію та Скандинавію — а їхні вчені, як ми бачили, повинаходили замінники домашнього виробництва для таких важливих іспортів, як текстиль, гума, цукор та особливо нітрати на вибухівку та штучне добриво. Однак тиск поступово ставав буквально смертоносним. Смертність серед жінок та малих дітей збільшилась на 50%, а недуги, пов'язані з голодом, як–от рахіт, цинга та туберкульоз мало кого оминали. На кінець війни за офіційною німецькою оцінкою 730 000 смертей прямо спричинила саме блокада. Можливо це було перебільшено: велику частку нестачі спричиняло насправді викривлення економіки через колосальні вимоги з воєнного боку, але урядова пропаганда цілком правдоподібно могла звалити всі скрути на британську брутальність. Чому б не завдати англійцям тої ж муки навзаєм?

Це здавалося не тільки можливим, але, в очах більшості німців, цілковито справедливим. Можливо то було перебільшенням: велику частку нестачі спричиняло насправді викривлення економіки через

колосальні вимоги з воєнного боку, але урядова пропаганда цілком правдоподібно могла звалити всі скрути на британську брутальність. Чому б не завдати англійцям тої ж муки навзаєм?

Це здавалося не тільки можливим, але, в очах більшості німців, цілковито справедливим. Англійці бо вже викривили, якщо не зламали міжнародні закони, коли в листопаді 1914 р. об'явили все Північне море "зоною воєнних дій", де нейтральне мореплавство могло провадитись тільки зі згоди та дозволу Королевської фльоти. Німці відповіли в наступному лютому, оголосивши підходи до Британських островів зоною війни, де вони важитимуть нищити всі ворожі торгові кораблі, "не маючи змоги гарантувати безпеку особам і вантажам, що вони перевозять". Ще через три місяці Англія далі ускладнила становище, оголосивши намір захоплювати й кофіскувати всі та будь–які товари, про які виникала підозра, що їх призначено Германії, незалежно від власника чи заявленого порту призначення — таким чином встановлювалася тотальна блокада всієї торгівлі з Німеччиною, незалежно від нейтральних прав та законних визначеньконтрабанди.

Це збурило шалену хвилю протестів у Сполучених Штатах, які 100 роками раніше воювали проти Британії точнісінько через такий порядок; але вони ледве–но встигли розпочатися, як 6 травня 1915 р. німецька субмарина потопила у південних берегів Ірландії британський лайнер "Лузітанія", що плив з Нью–Йорка. Корабель безперечно контрабандою віз воєнне спорядження, а німецьке консульство в Нью–Йорку було попередило американських громадян, що ті пливуть ним на власний ризик. І все–таки 128 осіб зійшли на борт і майже всі загинули разом з більше ніж 1000 попутників.

Звістка приголомшила світ так, як трьома роками раніше — повідомлення, що потонув "Титанік". Британська пропаганда скористалася на повну котушку, оголосивши це ще одним прикладом німецького "несамовитого звірства". Відтак стало ясно, що в битві за американську громадську думку Германії велося непереливки: тоді як з англійської блокади американці тільки втрачали гроші, через німецьку

гинули люди. По тому, як у серпні потопили ще одне пасажирське судно, "Араб" (Arabic), хоча й тільки два американці стали жертвами, американські протести тали такими бурхливими, що командування Германської фльоти заборонило капітанам підводних човнів топити всіх підряд та й зовсім відкликало субмарини з Атлантики та Ла–Маншу. Це значило, що відтепер німецькі капітани мали діяти за порядками "крейсерської війни", а значить і мусили підніматися на поверхню, щоби визначити та зупинити підозрілі судна (часто озброєні, а цілком можливо — британські воєнні кораблі, замасковані під беззахисних нейтралів) і пересвідчитися, що пасажири й команда безпечно перебралися на шлюпки перед тим, як потопити їхній корабель, таким чином даючи жертвам час оголосити по радіо місце знаходження і своє, і нападників. Навіть за таких умов вони завдавали серйозних втрат. На кінець 1915 р. вони потопили 885 471 тон союзницьких вантажів; на кінець 1916 р. ще 1,23 млн. тон. Королевська фльота, здавалося, не здатна їх зупинити. Чого б їм вдалося досягти, коли б руки було розв'язано?

Німецьке флотове командування склало групу експертного дослідження, яка дійшла деяких знаменних висновків. Вона визначила, що Англії були загально приступні приблизно 8 млн. тон вантажу. Якщо міру потоплень вдалося би збільшити до 600 000 тон на місяць та віднадити нейтральні перевожчиків, десь за півроку в Британії вичерпаються основні продукти, зерно та м'ясо; по вугледобуванню вдарить нестача скандинавської деревини на шахтові підпори, що скоротить вироблення заліза та сталі, а це, в свою чергу, зменшить можливості відновлювати втрачені кораблі. Капітуляція Англії в межах шести місяців була таким чином статистично певною, незалежно вступлять Сполучені Штати до війни, чи ні.

Навіть для багатьох у Германії, хто не був утаємничений у розрахунки, доводи на користь необмеженої підводної війни тепер здавалися непереборними, і громадські дискусії про це точилися всю другу половину 1916 р. З одного боку виступали флот, Верховне командування та політики правого крила, з другого — Міністерство

закордонних справ, канцлер фон Бетманн Гольвег та соціал–демократи в Рейхстагу. Бетманн Гольвег не йняв віри статистиці. Він був упевнений, що необмежена підводна війна втягне США у війну, а це б значило для Германії неминучу поразку. Але ж іншого виходу він не бачив, крім хіба вкласти мир; але єдині умови до замирення, які Верховне командування погоджувалося розглядати, були би безперечно несприйнятними для Союзників.

Провал зусиль до миру

Президент Сполучених Штатів Вудро Вільсон з самого початку закликав воюючі сторони укласти мир. Громадська думка в Америці прихильно ставилася до Союзників з ідеологічних міркувань, посилена на додачу соціальною спорідненістю між "Осами" (Wasp, білі протестанти англосаксонського походження), впливовими на східному узбережжі, та британськими правлячими класами.

Певна частка, яку очолював екс–президент Теодор Рузвельт, вперто наполягала на негайному втручанні з боку демократичних країн. Симпатії щодо Центральних держав були незначні, а образ Германії як мілітарного чудовиська, що встановився через її поводження в Бельгії, використання отруйного газу та жорстоке ведення війни на морі, всі чимдуж підсилені Союзницькою пропагандою, аж ніяк не прихиляв до себе серця людей. На додачу, у суттєвих масах ірландських виборців у східних містах та в етнічних німецьких поселеннях далі на захід багато хто бачив Англію не природним союзником, але ж одвічним ворогом, проти якого Сполучені Штати вже билися у двох великих війнах і, ймовірно, ще мусили зіткнутися в майбутньому, якщо Штати хочуть сягнути належного рангу одної з світових держав. І все ж, подавляюча більшість американців схилялася лишатися поза війною, що ніяк їх не обходила. Всупереч цьому, чим далі тривала війна, дедалі більшу частку бізнесу становило постачання воєнних матеріалів Союзникам — не обов'язково з ідейних симпатій, але й тому, що вантажі не могли доправити німцям. Якби цю торгівлю розбурило, тоді війна зачепила б їх, незалежно від намірів і вподобань.

До кінця 1916 р. головним клопотом президента Вудро Вільсона було втримати Сполучені Штати поза війною. Але чим далі вона тривала, тим важчим це ставало. Проблему для нього становило не стільки намовити переобтяжених Союзників схилитися до миру: цього завжди можна досягнути, обрубавши тим кредити й поставки, до чого Вільсон показався цілком готовим, як на те стане потреба. Питання було — чим переконати переможних німців, що й так не отримували американских товарів. На протязі 1915–16 рр. полковник–англофіл Хаус, особистий представник Вільсона, досліджував можливості укладення угоди, але німецькі армії все ще воювали надто успішно, а Союзники покладали надмір надій, що їм от–от поталанить, тож обидва боки не дуже задумувались про замирення.

На кінець 1916 р. становище почало мінятися. В листопаді Вільсона обрали президентом на другий строк та, хоча особисті вподобання та офіційна політика його адміністрації все ще спиралася на те, щоб тримати Америку поза війною, йому пішла сильна карта проти прибічників невтручання. В Європі вимоги на мир ставали надто завзятими, щоб воюючі уряди могли ними знехтувати. Навіть Людендорф мусив зважати на притуги австрійського союзника та дедалі голосніші вимоги в Рехстазі на мир "без анексій і контрибуцій". Невдовзі після переобрання Вільсон запросив воюючих оголосити кожне свої умови миру.

Союзники радо на це пристали, знаючи що їхні засади американці сприймуть прихильно. Головне й перше — відновлення бельгійської та сербської незалежності з повним відшкодуванням збитків, завданих окупантами. На додачу вони вимагали "повернути провінції чи території, в минулому силою відібрані в Союзників"; Ельзас–Лотарінгію, очевидно, але можливо й інші землі. Італійців, слов'ян, румунів, чехів та словаків малося звільнити від чужоземного поневолення (ту деталь, що за Лондонською угодою Італії було обіцяно обширні слов'янські території, замовчали). Польща мала стати незалежною — на цю поступку в обмін на вже зайняті польські землі цар погодився під упертим вмовлянням

Союзників. Нарешті, Отоманську імперію мали розчленувати, хоча по яких межах лишалося невизначеним.

Умови, яких, з іншого боку, жадало германське Верховне командування були такими крайніми, що Бетманн Гольвег не наважувався їх оприлюднити, остерігаючись їхнього впливу, не тільки на американців, але й на Рейхстаг. Він конфідеційно повідомив Вільсону версію, розбавлену водою, пояснивши, що це було найкраще, що він зумів зробити сприйнятним для своїх колег. Бельгію не малося анексувати одразу ж, але її незалежність залежала б од політичних, економічних та військових гарантій, що робило її по суті німецьким протекторатом. Не тільки Ельзас і Лотарінгія залишалися в німецьких руках, але Франція ще мусила віддати сусідні землі коло Бріє, багаті на копалини. На сході малося встановити германський протекторат на Польщею та балтійськими землями, що забезпечувало їх подалше онімечення. На Балканах треба відновити австрійське панування, а в Африці — віддати колоніяльні землі. Якби німці виграли війну, це, певно, були би найкращі умови, на які Союзники могли би сподіватися. Те саме було би правдивим і щодо вимог Союзників до розбитої Германії. Але жоден бік ще не зазнав поразки. Не зважаючи на втому од війни, уряди були готові битися далі, ніж укласти мир на єдино наявних умовах.

Аби вкоськати Рейхстаг, 12 грудня німецький уряд оприлюднив "Ноту про мир". Проголошуючи загальну готовність до миру, документ не оголошував точних цілей війни, а задерикувато войовничий тон легко дозволив Союзникам враз його відкинути. Відмова розв'язувала руки Верховному командуванню, чого йому тільки й було треба. Рішення прийняли 9 січня, але тільки 31 січня німецький посол у Вашінгтоні повідомив американському уряду, що назавтра почнуться необмежена війна субмаринами проти всіх суден, що прямують до Британських островів.

Вільсон враз і негайно розірвав стосунки з Німеччиною. Він усе ще не оголосив війну. "Збройний нейтралітет", за яким Сполучені Штати озброювали та захищали свої кораблі, все ще здавався можливою

альтернативою. Але німецький уряд став на думці що відтепер війна стала неминучою. Виходячи з цього, Артур Ціммерман, міністр закордонних справ Германії, вже 16 січня зателеграфував уряду Мексіки, яка затяжно ворохобилася зі Сполученими Штатами, пропонуючи альянс, в якому вони би "сумісно вели воєнні дії, спільно вкладали мир зі щедрою грошовою підтримкою та розумінням з нашого боку, що Мексіка має відвоювати втрачені землі Техасу, Нью–Мексіко й Арізони". Британці перехопили та декодували це відзначний документ, як тільки його було надіслано, але не розкрили його змісту Вільсону до 24 лютого. Природну підозру, що це може бути англійською підробкою, розвіяв сам Ціммерман, щиро визнавши своє авторство.

Відгук у Сполучених Штатах, особливо на заході, схильному до ізоляціонізму, був як вибух. Самому Вільсону знадобилися одне–два наступні потоплення, аби впевнитися, що йому залишається тільки закликати Конгрес об'явити війну. Це він і зробив 5 квітня 1917 року. Тепер вже не було розмов, як Вільсон пропонував був кілька місяців раніше, про "мир без перемоги". Ця війна мала стати, за його словами, хрестовим походом "за демократію, за право тих, хто кориться владі, мати голос і вплив на власний уряд, за права і свободи малих націй, за всесвітнє панування права через таке суголосся вільних народів, яке принесе мир і безпеку всім націям та зробить сам світ вільним." Якими б не були прекрасними ці заміри, вони вкрай відріжнялися від тих, з якими народи Європи пішли на війну трьома роками раніше.

7. 1917: Кризовий рік

Тактичні події на Західному фронті

Все ще лишалося відкритим питання, чи вступ США до війни врятує Союзників від поразки. Чим далі тривав 1917 рік, це ставало дедалі сумнівніше.

Людендорф не збирався далі зайве губити життя німців. Тепер він мав намір стояти в обороні на заході, аж поки наступальні дії субмарин досягнуть очікуваних результатів. Він оглянув бойовища Сомми і жахнувся. Фалькенгайнова тактика була чіплятися за кожну п'ядь землі за будь–яку ціну. Внаслідок втрати німецьких військ у Вердені й на Соммі були щонайменше такими ж, як в атакуючого супротивника. Зважаючи, що німецький фронт загнався глибоко у французькі землі, деяка гнучкість в обороні вважалася цілком виправданою. Отож Людендорф наказав до загального відступу з ділянки виступу між Аррасом і Суассоном, залишивши всі бойовище Сомми, які було так рясно полито кров'ю на захист, аби закріпитися на коротшій і краще вкріпленій "Лінії Гіндебурга" (британська назва) десь миль на двадцять п'ять позаду. Відступаючи, німецькі загони поваляли чи спалил всі житла, забили худобу та потруїли криниці — дії досить звичні на Східному фронті, але цим тільки потвердили образ дикунів, яким Німеччина нині звернулася до Заходу.

Свіжі захисні споруди планувалися на нових засадах. Піхоту більше не заганяли гуртом в окопи переднього краю, що становило легку здобич для ворожої артилерії. Замість окопів виникли захисні зони, засновані на кулеметах, віддалік розташованих у цементових "коробочках", що обплетені колючкою та прикриті заздалегідь пристріляними гарматами. Основну масу піхоти тримали готовою до контратаки за межею досягнення ворожого вогню. Позаду передніх ділянок пролягали інші, що майже внеможливлювало будь–який прорив. Такі позиції не тільки вимагали менше солдат на захист, а ще вогонь ворожих гармат потрапляв би головне на порожню землю та тільки створював зайві перепони атакам піхоти.

Як ламати таку оборону вже торік було досліджено на Східному фронті під час Брусиловського прориву: коротка але інтенсивна артпідготовка на велику глибину від обраних цілей, наступні піхотні атаки з резервами, висунутими вперед, аби загнатися межи основними укріпленими пунктами ворога та створити замішання в тилах. Французи так само схилялися до схожої тактики. Новий головнокомандуючий

Робер Нівель такими засобами досягнув певних успіхів при Вердені, то йому кортіло випробувати їх на більших обширах. Але ж те, що спрацювало проти австро–угорської армії, вже готової врозтіч кинутися навтьоки, не обов'язково зіграло би проти німців, тож англійці велися значно обережніше. Вона й самі були розробляли броньовані машини на гусеничному ходу, так звані "танки", та використали кілька на Соммі заради досліду; але ж ранні моделі були такі незграбні й механічно неоковирні, що хіба фанатики–ентузіасти сподівалися, що вони на щось більше, ніж допогти піхоті ввірватися в передні ворожі окопи. Для англійців "королевою битв" нині стала артилерія. На 1917 рік у них стало достатньо гармат й набоїв, надійних у вжитку. Покращення спостережень, чи то з літака, чи за звуком або спалахом, відтак довели точність батарейного вогню на відповідь до просто ювелірної. Новації в картографії, аерофотозйомці та метеорологічному аналізі тепер дозволяли канонірам накривати цілі, орієнтуючись за мапою, і не втрачати несподіванки через попередню пристрілку. Миттєві запали та газові чи димові набої зробили можливим важкий та смертельний загороджувальний вогонь, що не псував грунт на неприступний для наступу піхоти. Нарешті, британські артилеристи вивершили "повзучий бараж" — наступаючу лінію вогню, за прикриттям якої піхота могла дістатися за метри до ворожих позицій.

Біда була в тому, що все це вимагало найточніше вирахуваного часу та ретельної штабної взаємодії. Сама піхота призвичаювалася до вимог окопної війни, з легкими кулеметами, ручними гранатами та окопними мінометами, що додавалися, якщо й не замінювали рушниці, як найбільш поширену зброю; але її дії все ще були обмежені різкими рамками потреб і часових графіків од артилеристів, зв'язок з якими був іще примітивним; а, як тільки починалася битва, зв'язки так само розвалювались. На додачу, як тільки попередні цілі було осягнуто, гармати треба було переставляти, якщо й не пересувати вперед, то перенацілювати. В наслідку, Британське верховне командування розробило техніку, що стала відома як "відкусив і тримай": їретельно підготовлені атаки проти обмежених цілей, які потім укріпляли та втримували, поки готувалася наступна фаза атаки. У своїх межах ця

тактика була дуже успішна; але вона не лише була геть не здатна досягнути "прориву", про який усе ще мріяв Хейг, але ще й відбивала охоту до ініціативи на нижчих командних рівнях, яка нині стала звичною в німецькій армії.

Наступ Союзників навесні 1917 р.

Вживаючи такої тактики, Головна ставка Союзників сподівалася, що їхній наступ у 1917 році не повторить провалів року попереднього. Але втрати, що вони зазнали при Вердені та на Соммі, підкосили впевненість, яку попередньо французький та англійський уряди покладали на своїх військових керманичів. Жоффре, як ми вже бачили, замінили на Нівеля. Ллойд Джордж не насмілювався зробити те саме з Хейгом, але хитромудрою інтригою він того підпорядкував французькому командуванню — маневр, від якого стосунки між англійськими військовиками та цивільним керівництвом так ніколи й не оклигали. Нівелів оптимізм ніколи не поділяли його колеги–генерали. Його політичну підтримку підірвало повалення французького прем'єр–міністра Арістіда Бріяна, чиї наступники мали небагато надії на Нівелеві пляни. Коли 16 квітня Нівель пустився свого широко–провіщеного наступу через річку Ену (Aisne) проти лісових пагорбів Шмен–де–Дам, все йому сприяло якнайгірше. Німці заздалегідь і вчасно отримали попередження про французькі пляни та розбурили їх, відступивши за Гіндебургову межу; до того ж погода була жахлива. Замість обіцяного прориву, був болючий наступ на кілька миль, який змушено відкликали після десяти днів, на той час французи зазнали більше 130 тисяч загиблими. Нівеля змінив Петен, герой Вердену, але на той час французька армія наїлася донесхочу. Вона розвалилася не стільки в бунт, як у подобу громадського страйку, коли цілі підрозділи відмовилися коритися наказам і повертатися до фронту. Петен поступово виняньчив армію та відживив її до нормального стану мінімально суворими засобами, головним чином покращивши умови існування та втримуючись од будь–яких великих наступів, але французька армія на Західному фронті була надалі ні на що не здатна до кінця того року.

Британцям велося краще — принаймні на початку. За тиждень до французької офензиви через Ену вони атакували далі на схід, в Аррасі. Перша частка операції була блискуче успішна, як канадські загони захопили висоту Вімі. Хейг знову сподівався на злам, але нова германська оборона його розчарувала. Англійський напад знову поступово вповільнився поки не зламався в кінці травня з додатковими втратами в 130 тисяч чоловік. Але Хейг вгамуватися ніяк не міг не зважаючи ні на що. На цей час не тільки французи, але й росіяни були hors de combat; дійсної допомоги з США не мало набути ще з рік; а найгірше німецька кампанія з підвоними човнами, здавалося, мала успіх. Як то велося на тей час, "чи британська армія здатна виграти війну до того, як фльота її програє".

Війна на морі та в повітрі

Попервах необмежена підводна війна, здавалося, досягала результатів, яких обіцяла германська фльота. Їхня ціль була — топити 600 000 тон перевезень на місяць, подвоївши попередню норму. Вони досягли її в березні. У квітні вони потопили 869 000 тон. На тому стало їх вище досягнення. Усе літо потоплення трималися коло 600 000 тон, впали до 500 000 тон у серпні, а на кінець року пірнули до 300 000 тон. Чому так?

Найочевидніше — введення конвоїв, системи, яку Адміралтейство оголосило було непрактичною бо, між іншими причинами, вважало, що кораблів–винищувачів бракує на ескорт усіх вантажних суден, про які ведеться. Оскільки в розрахунки включали всі надбережні рейси, числа виходили зі стелі взяті, тож коли за наполяганням Ллойд Джорджа конвої було введено на початку квітня, їх успіх був негайним. Як тільки американці набули змогу докласти відчутної ваги, вони спромоглися не тільки покріпити охорону конвоїв, але й почали будувати торгові суда швидше, ніж чубмарини їх топили. Німці також прорахувалися щодо вантажних об'ємів, досяжних для Союзників, щодо міри британської залежности від імпорту зерна та, над усе, про здатність Англії протизаходи у вигляді торгівельного контролю та паювання товарів.

Британський уряд справді керував осадною економікою так успішно , що на кінець 1917 року зернові резерви подвоїлися.

Ніщо це, втім, не було помітним улітку 1917 р., коли населення Лондона зазнало ще одного випробування: денних бомбардувань згори.

Усі воюючі складали справжнє значення повітряним силам ще й до 1914 р. Десять попередніх літ художня література змальовувала жахіття повітряного бомбардування міст з–під крила летючих машин, які ще не було винайдено й накреслено, але самі військовики більше клопоталися впливом аеропланів на війну наземну — особливо здатністю провадити розвідку, на яку кавалерія вже була не здатна. Але ж, оскільки така розвідка була можлива твльки якщо не перешкоджають ворожі аероплани, головним завданням повітряного роду військ швидко стало — запанувати в повітрі над бойовищем, чи прямим повітряним боєм, чи знищенням ворожих летовищ. У двобої повітряних асів у високості над багном окопів традиційна романтика війни спізнала луже нетривке відродження.

"Стратегічне бомбардування", напад на цивільні ресурси ворога, розвивалося повільніше. Німецькі дирижаблі, охрещені за ім'ям їхнього головного спонсора графа фон Цепеліна, атакували Антверпен у серпні 1914 року (у жовтні англійські аероплани відповіли ударом по цепелінових ангарах Дюсельдорфа) та почали нічні рейди на Сполучене королівство в наступному січні. Але їхня навігація була занеточною, а руйнівна сила заслабкою, аби нальоти стали чимсь більшим за докучливу мороку, яка, втім, настачила пропагандистам зайвий доказ німецького "бузувірства". До 1917–го було розроблено більш надійні далекосяжні аероплани і того літа германські бомбардувальники "Гота" (Gotha) у денний час провадили нальоти на Лондон. Руйнування та жертви були незначними, але моральний ефект — велетенський. Всупереч порадам воєнних, які потребували для війни у Франції геть усіх наявних ресурсів, Незалежні повітряні сили було зформовано та базовано у східній Франції, аби наносити протиудари по німецьких землях. Оскільки в межах досяжности лежали хіба що тільки містечка

верхнього Рейну, прямий вплив цих операцій був мізерний, але ширше дивлячись їх наслідки виявилися далекосяжними. На дуже непевних реляціх про успіхи новостворені Королівські повітряні сили побудували доктрину стратегічного бомбардування, яка у британському а пізніше в американському стратегічному плануванні запанувала до самого кінця XX століття.

Обвал Східного фронту

Тим часом Східний фронт розпадався. У січні все ще жила надія, що Російська армія, тепер добре настачена зброєю та набоями, все ще може зіграти роль у спільному наступі навесні; ба вже в лютому російські командири зізнавалися, що дух так занепав, а дезертирство стало таким масовим, що вони більше не могли покладатися на своїх солдат. Настрій в армії лише відображав дух у країні в цілому. Революційна агітація, досить поширена до війни але занепала з початком бойових дій, нині буяла майде зовсім безборонно. У березні хлібні бунти в Петрограді переросли на революцію, коли поліція з армією стали на бік заколотників. Царя переконали зректися. Поміркований буржуазний режим перебрав на себе державні важелі, але ще й другий владний центр утворився у столиці у вигляді ради (Совіт) солдатів і робітників, що на встановив противажну владну сітку по країні та закликав до негайного миру.

Попервах ці події вітали на Заході, не в останню чергу в Сполучених Штатах. Царська Росія булаяким–не–яким союзником у війні, хай би й веденій, аби зробити світ безпечним для демократії, а новий уряд під орудою Олександра Керенського об'явив про намір провадити війну далі на захист вітчизни–матінки. У липні Брусилов спробував повторити свій торішній тріумф у великому наступі на Галіційському фронті та попервах дечого добився. Але тоді німці контатакували на півночі. Російська оборона розкрошилася. З відступу зробилася втеча, і німці ледве встигали за російськими загонами, що "голосували ногами", розтікаючись додому. У вересні балтійська твердиня Рига впала після урананного бомбардування, яке замислив один хитромудрий полковник

Брухмюллер. У Петрограді тим часом революційний ватажок, Володимир Ілліч Ульянов Ленін, чиї погляди здавалися надто крайніми для всіх, за вийнятком найближчих колег, і поверненню якого з виггнання у Швейцарії тямовито посприяло германське Верховне командування, трьома простими словами оголосив вимоги чи не кожного свого співвітчизника: хліб, земля та мир. У листопаді він зчинив другий coup d'etat (переворот, заколот — фр.). Це призвело не до безвладдя, як попередньо в березні, але до безжальної диктатури, чиї перші цілі росіяни підтримували, хай навіть вони не зважали на її програму та ідеологію. Ленін негайно запросив німецьке командування про перемир'я, а в грудні вони зустрілися в Брест–Литовську на обговорення умов миру.

Пасхендале

Хоча біди такого катастрофічного обсягу західні союзники й не передбачали влітку 1917–го, в них не було ілюзій щодо стану російської армії. Насправді її слабкість служила одним із найміцніших аргументів на користь того, що тиск на Західному фронті має тривати, та проти (дедалі привабливішої для французького верховного командування) політики лишатися в обороні, чекаючи появи американців у 1918 р. На тоді, росіяни могли би випасти з війни, а німці спромоглися би зосередити всі сили, щоби розбити західних союзників. Французи, втім, більше не вели першу скрипку, та через їх занепад британське верховне командування уперше отримало змогу визначати власну оперативну стратегію.

Сер Дуглас Хейг, небезпідставно, бачив тепер, що результат війни лягає на плечі йому та арміям Британської імперії під його орудою. Він не дуже сподівався, що американці надійдуть учасно та достатнім числом, аби запобігти згубі. На його погляд, єдина надія на перемогу була — давити далі на німців, перемелюючи їх армію. Це нині малося зробити у Фландрії на старих бойовищах під Іпром, де англійська армія могла стинатися, не обтяжена своїми союзниками, а значне просування дозволяло захопити бельгійські порти, що були субмаринам передніми

базами — задум викоханий, зілком природно, у Королівській фльоті. Тих цілей, вважав Хейг, можна було досягти серією обмежених атак, що сипались одна за одною так швидко, що німці не мали би часу оговтатись. Ллойд Джордж, страхаючися повторення бойні на Соммі, відкрито сумнівся щодо планів, але після свого прорахунку з Нівелем, не наважувався їх одмести. І дійсно, попередня атака проти Месінського гребеня на південь од Іпра наприкінці липня, з обмеженими цілями, геть несподівана та з масованою артилерійською підтримкою (було вистрілено 3,5 млн снарядів, і 0,5 млн кілограмів високовибухових мін знищили німецький передній край) стала однією з найбільших перемог у війні. Але ж коли наприкінці липня розпочався головний напад, він наразився на всі ті ж таки завади, що дошкуляли й кампанії на Соммі. Попередній артобстріл (4,3 млн снарядів) знищив будь–яку несподіванку; мішанка війни як завжди розбурила ретельні графіки; ворожий опір був глибший та впертіший, ніж передбачалось; а сильна злива задопомогла гарматам з обох боків збовтати поле бою на непроходиме багновище. Не зважаючи, Хейг змагався далі, лютою ціною досягнувши обмежених успіхів, поки на початку листопада канадські загони захопили горний гребінь Пасхендале, за яким по тому охрестили й усю битву. На той час англійці втратили на додачу 240 000 солдат, 70 000 з них загиблими. Німецькі втрати сягали близько 200 000. Критики Хейга дивилися на перші числа, його захисники — на другі. Якщо ми завважимо, як сей тиск вплинув на німецький народ, треба сказати, що прибічники хейгові мали більшу рацію, ніж загаль но визнавалося. Але ціна була майже нестерпно тяжка.

Хейговим критикам випав козир на додачу коли 20 листопада він розпочав другу атаку на Камбрей. Почасти його задачею було на великих обширах випробувати нові прийоми тісної взаємодії між піхотою, танками й артилерією, розроблені в англійській армії. Несподіванка була повнісінька; німецьку оборону прорвали на глибину в чотири милі, а в Англії церковні дзвони били во славу перемоги. Було се передчасно. Через десять днів німці контратакували та відібрали назад усе втрачене. В результаті, Хейг позбувсь останньої довіри в своїх

політичних господарів, і Ллойд Джордж перебрав на себе стратегічні важелі ведення війни.

Капоретто

Втрати на Соммі в 1916–му лишили в Ллойд Джорджа глибокий сумнів, чи взагалі варто атакувати далі на Західному фронті; і на протязі 1917–го він заохочував Верховне командування шукати дій деінде. Два театри, здавалося, обіцяли на краще: Італія та Близький Схід.

Італійський фронт був активним на протязі всього 1916 року. Для австрійців, як ми вже бачили, Італія завжди була улюбленим суперником. У травні, попри відраджування своїх німецьких союзників, які не бачили в тому ніякої стратегічної переваги, Конрад пустився великої атаки через гори Трентіно. Початково успішний, невдовзі наступ зупинився. Конрад справді міг претендувати на велику перемогу — італійці втратили близько 286 000 солдат, 45 000 з них полоненими — але ж головним стратегічним наслідком було зменшення ресурсів, наявних для австрійців, коли Брусилов атакував наступного місяця. Тим часом головні італійські армії під командуванням генерала Луїджі Кадорна штурмували сильні австрійські укріплення 40 миль східніше на річці Ісонзо. Біля того вони правилися аж до листопада у боях на виснаження, що точилися на кам'янистому плато Карсо, на північ од Трієста, а наступної весни колотнеча поновилась. На серпень 1917–го Кадорна поклав більше 200 000 чоловік на цьому полі, одному й найкривавіших, а італійська та австрійська армііі дійшли останньої межі. Але в Людендорфа, що розправився з росіянами, тепер з'явилися ресурси на поміч свому союзнику , і він відправив сім дивізій покріпити австпійців на Ісонзо. Вживши всіх артилерійських та піхотних прийомів, що вони натепер вдосконалили до бездоганного на Східному фронті, 25 жовтня німці розтрощили італійську оборону при Капоретто, взявши 30 000 у полон. Італійський фронт завалився ущент увесь, і знову зіп'явся на ноги тільки черед два тижні на 70 миль глибше вздовж П'яве, загубивши 275 000 полоненими, 2500 гармат і прорву резервів і запасів.

На додачу, близько півмільйона італійських дезертирів розтанули, як сніг.

Для Ллойд Джорджа крах в Італії був — дарунок божий. Хейгові негайно було наказано перекинути 5 дивізій з Західного фронту, що успішно поставило хреста на його власному наступі, а переправлені з'єднання сумісно з 6–ма французькими дивізіями покріпили італійський театр. Ще важливіше, Ллойд Джордж скористався нагодою Союзницької конференції в Рапалло 5 листопада, щоб налагодити співпрацю з новим французьким прем'єр–міністром Жоржем Клемансо (той був близький його серцю, бо мав ще менше часу на генеральські химерії). Спільно вони встановили Союзну верховну воєнну раду, складену з політичних ліжерів Антанти разом з їхніми військовими радниками, аби закладати військову політику, призначати сили по ріжних театрах та, найзначніше, — організувати й паювати військові ресурси та статки. Хейга з Петеном страшенно обурило таке загарбання повноважень, але їхню силу було вже зламано. Хейгову незалежність на додачу підломили, замінивши старших штабних офіцерів, а з Уайтхолу вилучили його найбільшого прибічника, голову Імперського верзовного штабу сера Вільяма Робертсона, на користь ллойд–джорджевому протеже генералу серу Генрі Вільсону. Що у Франції, що в Британії цивільний контроль за стратегією відтак був повний.

Через місяць по створенню Верховної воєнної ради Ллойд Джордж отримав ще кращу звістку. 11 грудня британська армія ввійшла в Єрусалим.

Близький Схід

Турки довели себе вірними спільниками Центральних держав. Їхні армії складалися стійкі, хай би здебільшого й неписьменні селяни. Брак сучасного обладунку переважувала настійлива хоробрість та керівництво молодих, завзятих офіцерів, раджених та покріплених німецькими знавцями. Головним їхнім фронтом був Кавказ, де вони суворо постраждали — спершу за нетямущої атаки взимку 1914–15, а

тоді від російського наступу з умілим кермом генерала Миколи Юденича влітку 1916–го. Саме під час тої кампанії турецький уряд вдався до програми масових депортацій та винищення місцевого вірменського населення, настільки брутальних і жорстоких, що межували з геноцидом.

Водночас загони Британської імперії вдерлися на турецькі землі — не тільки з Єгипту, але і з бази, яку вони встановили були в листопаді 1914–го в Басрі, на голові Перської затоки, аби забезпечити нафтодобувні вишки та збунтувати місцевих жителів. Звідти в 1915–му вони наступали на долини Тигру та Євфрату, початком аби покріпити межі своєї бази, а поступово в надії захопити Багдад. З виконавчого боку експедиція була згубна; загони, у більшості складені з індусів, зазнали страшних втрат од хвороби. З боку військового катастрофа сталася в квітні 1916–го коли після майже п'ятимісячної облоги, британскі сили змушено здалися при Кат–ель–Амарі, миль за 80 од Багдаду. З 10 000 полонених, 4000 померли в неволі — доля ся оминула їхнього командира, генерал–майора Чарльза Таунсенда. Він зазнав такої милої гостини від своїх полонителів, що се викликало вкрай неприхильні відгуки. Сильніший похід було тоді зібрано в грудні, і військо відібрало назад Кат, а в наступному березні взяло Багдад.

Єгипет був англійською place d'armes (твердиня — фр.), і за значенням поступався хіба що самому З'єднаному королівству, бо захищав нитку імперського зв'язку через Суецький канал. Після невдачі в Дарданелах, гарнізон успішно оборонив канал од хвацького рейду турків через Сінайську пустелю в липні 1916 р. За тим англійці самі рушили вперед через пустелю на межі Палестини — се вможливлене тільки найретельніше спланованою логістикою тилу й постачання, що стала британською маркою в обох світових війнах. Після того, як у березні 1917–го провалилися кілька спроб зломити турецьку лінію, на місце направили нового командуючого — генерала сера Едмунда Аленбі. До того на Західному фронті Аленбі керував армією без помітних успіхів, але тут виявив себе майстром мобільних дій, що все ще були можливі в Палестині, використавши кавалерійські загони, як то було неймовірно на

Західному фронті, а також аероплани у тісній взаємодії з піхотою. Німецьким опонентом в Аленбі був не хто інший, як Еріх фон Фалькенгайн, якого недоброзичливці одсунули якнайдалі від центру влади; але попри все своє вміння Фалькенгайн мало що міг зробити, бо в порівнянні з британцями й сил у нього менше, і обладнання гірше. На кінець жовтня Аленбі пішов в атаку, вимів турків із Гази та покотив на Єрусалим аби доставити англійському народу, на ллойд–джорджеве прохання, "різдвяний подарунок" — ще більше милий, бо після чотиримісячного жаху пасхендальської кампанії.

Наступного вересня — в 1918–му — Аленбі завершив завоювання Палестини остаточною перемогою при Мегідо — у битві тій, востаннє в західній воєнній історії, кавалерія відіграла ведучу ролю. Рухаючися на північ, до кінця жовтня його війська захопили Сірію, і турки запросили перемир'я. Аленбі йшов над берегом, а з відземного боку його фланг прикривали, ще й саботуючи турецьку залізницю, дружні арабські загони, згуртлвані та ведені молодим археологом полковником Т. І. Лоуренсом. Лоуренсові пригоди становили хіба дрібну частку дрібної кампанії, але з них він зробився героєм, чиє ім'я сяяло тим яскравіше на гнітючому тлі Західного фронту.

Перемоги Аленбі започаткували нетривалу британську гегемонію на Близькому Сході. Між іншим,це вможливило виконати обіцянку, що дав у жовтні 1917 року Артур Бальфур, англійський міністр іноземних справ — встановити "національну господу для єврейського народу" ("a National Home for the Jewish People") в Палестині. На жаль, обіцянку було дано, не повідомивши місцеве населення та без узгодження з арабськими монархами, яким пообіцяли землі в обмін на їхню військову підтримку. Так само ж не порадилися з ними про угоду, вкладену в 1916–му представниками англійського та французького міністерств іноземних справ (т. зв. "угода Сайкса–Піко"), за якою територію було поділено на дві сфери впливу. Намагання виконати всі ці непримиримі зобов'язанки додавали англійським дипломатам клопоту, а регіону безладдя аж до Другої світової війни, та поназаплутували болісних проблем, які на початку XXI століття лишаються нерозв'язаними.

8. 1918: Рік вирішальний

Страхи Союзників у січні 1918–го

Перемоги Аленбі — то все було дуже приємно, але наприкінці 1917–го для Союзників обрії ще малювалися похмуро зловісними. З доброго боку, було–таки виграну підводну війну та американські поставки через Атлантику йшли майже безборонно. Але Союзники потребували не лише припасів але, ще нагальніше, людей, а з цим американці зволікали. Коли Сполучені Штати в квітні вступили в війну, їхню армію складали 6000 офіцерів і 100 000 солдат. Генерал Джон Дж. Першінг отримав наказ переправити Першу дивізію США до Франції, ба навіть той загін існував хіба на папері. Складалися пляни до літа 1918–го збільшити армію до 24 дивізій, близько мільйона людей, але викликало сумнів, чи не перекинуться Союзники на той час. Коли ж бо виживуть так довго, то їхні клопоти минуться. На 1919–й їхні переваги і в людській силі, і в статках були б велетенськими, тож на той рік союзницькі штабісти почали планувати великий наступ. Але тим часом справдився кошмар, що мучив їх останні три роки. Росію вибило з війни, і Людендорфу стало вільно зосередити всі свої ресурси проти Західного фронту.

Поразка Росії мала ще й тривожні наслідки для Британської імперії. Турції більше не треба було боронити свої кавказькі кордони. Її вигнали з Аравійського півострова, але се тільки давало їй волю поширюватися на схід, аби встановити пантюркійську гегемонію аж до меж Індії — гегемонію, покріплену німецькими військовими м'язами та натхнену ідеями джіхаду, що могло підломити Британії ноги, яка й без того трималася хистко на індійському субконтиненті. Не дивно тому, що американскький військовий представник на Союзній верховній воєнній раді відписав додому в лютому 1918–го: "Сумніваюся, чи зможу до пуття передати вповні не присутнім на останньому зібранні... страх і тривогу, що тут охоплюють розум політиків і військовиків".

Страхи німців у січні 1918–го

Але якщо Союзники непокоїлися, німці були у відчаї. Росіяни дійсно вийшли з війни. У Брест–Литовську їхній представник Лев Троцький спершу відмовився прийняти умови, між яких була вимога повністю віддати балтійські та польські землі під німецький чи австрійський контроль; але так само відмовився укласти мир, сподіваючися, що революція от–от вибухне в Берліні та Відні якраз, аби зробити домовленості непотрібними. Революції ті таки настали, але не на той час. Отож німецькі армії просто йшли вперед, не зустрічаючи опору, не лише в Фінляндії та західній Росії, але загналися в Україну глибоко аж до Криму з Кавказом. Коли Ленін врешті–решт погодився у березні 1918–го, се стало на умовах здати територію, що містила близько 90% російських вугільних ресурсів, 50% важкої промисловості, 30% населення країни, а на додачу виплатити "репарації" на 6 мільярдів марок. У травні Германія допорала свої східні провінції в Бухарестській угоді, за якою Румунія віддавала контроль за нафтодобуванням та зерновими надлишками та погодилася на безтермінову військову окупацію. Що б там не скоїлося на Заході, німці віднині набули простору, самодостатню та вочевидь непохитну східну імперію.

Але Германське верховне командування нині хвилювала не стільки яка–не–яка загроза з заходу. Значно тривожніші події розгорталися в самій Німеччині.

На 1917 рік, як ми вже бачили, армія забрала віжки німецького господарства. Але вона все ще не контролювала Рейхстаг, а в того лишалося право проголосувати за воєнні кредити чи в них відмовити — а без капшука війну не можна вести взагалі. Три роки поспіль патріотизм тримав Рейхстаг, та й по правді всю країну, укупі, пріч незначної меншини незгодних соціалістів. Але ж на зиму 1917–го та єдність затріщала по швах. У першу половину року вона так–сяк трималася з надії на субмариновий наступ, але на кінець літа стало ясно, що успіху не знать. Нація перетривала чотири воєнні зими та перспектива п'ятої була нестерпною. Бійки у хлібних чергах переростали на заколоти, а ті на широкі страйки. У серпні 1917–го екіпажі воєнних кораблів у Вільгельмсхейвені, знуджені ще й голодні,

підняли відкритий бунт. В січні 1918–го великі й тривалі страйки вибухнули в Кілі та Берліні, а в Гамбурзі та Бранденбурзі змушені були запровадити військовий стан. Російський приклад виявлявся серйозно заразливим, а економічні негаразди розпалювали зростаючі вимоги миру.

Ці вимоги роздмухувала не тільки скрута, але ще й політична ідеологія. Деспотичну царську імперію, в якій німецькі ліберали й соціалісти завжди бачили свого природного ворога, було зруйновано, а новий соціал–демократичний режим у Росії здавався щирим споборником. Надходження Сполучених Штатів вивершило спільноту демократичних держав супроти Германії, чиї зазіхання на гегемонію та брутальне ведення війни німецьким лібералам і соціалістам ставало все важче захищати й виправдовувать. У червні 1917–го на Міжнародній соціалістичній конференції в Стокгольмі, німецьким делегатам довели до тями їхню ізоляцію та непопулярність. Багато в чому в наслідок того досвіду Рейхстаг прийняв "Резолюцію щодо миру" 19 липня 212 голосами проти 126, вимагаючи "встановлення миру, заснованого на взаємному порозумінні та остаточному примиренні народів без насильницького загарбання земель та без політичних, економічних чи фінансових засобів примуки та примушення". Одночасно Рейхстаг вимагав значних реформ архаїчної виборчої системи в Прусії та, гірш за все, зажадав аби збройні сили підлягли його контролю.

Верховне командування покладалося на канцлера, Бетмана Гольвега, що той приборкає Рейхстаг. Тепер, як він виявився на те неспроможним, військовики добилися, щоби кайзер того відставив. Голлвегів наступник, безхребетний чиновник Георг Міхаеліс, погодився прийняти "Резолюцію щодо миру" "як я її розумію", отож воєнні кредити було схвалено. Але явно треба було зробити значно більше на протидію лівій пропаганді миру. У вересні Верховне командування спонсорувало заснування нової "Партії Вітчизни", яка мусила стати проти конституційної реформи та за мир з анексіями. Умовини сього останнього були викладені 9 серпня в Кройцнахській програмі: на сході Германія вчисту анексувала всі землі вже окуповані її арміями —

Курляндію, Литву та східні провінції Польщі. На заході лишала собі Бельгію з Люксембургом та забирала французькі регіони Лонгві та Бріє. Задача, як Гіндебург і Людендорф пояснили кайзеру, була "настільки посилити німецький народ і так покріпити наші кордони, щоб вороги ще довго не наважувалися розв'язати нову війну". Партію Вітчизни щедро фінансували промислові магнати Рейнських земель, але вона не була тільки ширмою правлячих класів. За рік існування вона налічувала 1,25 млн членів, можливо чи не найперший популістський правий рух у XX столітті, і провозвісник багатьох подібних.

Характер миру, тож , мав визначити не тільки місце Німеччини в Європі, але якою саме країною вона буде надалі. В очах Верховного командування та його прибічників, скоритися вимогам Рейхстага на мир без анексій чи контрибуцій значило по правді програти війну — війну, що вже точилася не тільки проти зовнішніх ворогів Германії, але й супроти внутрішніх сил, що вочевидь заклалися знищити віковічні германські чесноти. На людендорфів погляд, єдине чим можна було перебороти ті сили до того, поки тил не завалився остаточно — та поки австрійці, у яких становище було ще запеклішим, не відломилися від спілки — єдина тільки перемога на Західному фронті, досягнута ударом настільки нищівним, що Антанта занепаде духом і буде змушена прийняти німецькі плани миру. Для Германії це був би справді "останній козир".

Людендорфів наступ, березень 1918–го

Людендорф почав складати плани до такої перемоги в листопаді 1917–го. На папері в нього вже було більше ніж досить військ, щоб проломити Західний фронт, як про це й добре знали Союзники. Необхідність утримувати порядок та вкоськувати хаотичні заворушення на завойованих просторах усе ще зв'язували масу німецьких сил на сході, але він зумів перекинути на захід близько 42 дивізій, на березень 1918–го довівши занальне число до 199 дивізій. Проти цих французи могли виставити десь 100, деякі дуже сумнівної якості, а британці — 58, чиї сили, як пізніше жалілося військове керівництво, були додатково

послаблені політикою Ллойд Джорджа, за якою фронтові резерви трималися в Об'єднаному королівстві з тим, щоб Хейг не міг використати їх для яких–небудь подальших наступів. А на додачу ж американці все ще не могли нікого привести.

Перший удар упав на британців — спершу початковий випад проти південної частини лінії фронту на схід від Ам'єна, щоб перетягнути туди їхні резерви з піночі, де другий удар, як була надія, прорвався би до портів Ла–Манша. Хейг, вважаючи свій лівий фланг вирішальною ділянкою, навмисне послабив свій правий; тож коли німці атакували там 21 березня, це було з нищівною чисельною перевагою, десь 52 дивізії проти 26. Але не самі тільки числа мали значення. Німці тепер удалися до прийомів, які нарешті поклали кінець безвихідному застою окопної війни, який знерухомлював Західний фронт останні три роки.

Техніка не була нова. Швидкий але жорстокий артобстріл у глибину без попередньої пристрілки, спрямований проти комунікацій і командних центрів, як і проти фронтових військ, зі щедро використаними газами й димом, вже використовували були англійці при Камбреї та самі німці при Капоретто. Але процедуру було вдосконалено на Східному фронті, особливо коли Ригу атакував генерал Оскар фон Гутьєр зі своїм артилерійським командиром полковником Георгом Брухмюлером, які тепер вели німецьку атаку на заході. Вага їхнього бомбардування нині не знала рівних: 6500 гармат вели вогонь по 40–мильному фронту, розтрощили всі комунікації позаду та затопили фронтову лінію газами й вибухівкою. Тоді "штурмові загони", спеціалізовані атакуючі підрозділи, що тягнули за собою власну вогневу силу — легкі гармати на санях, легкі кулемети, гранати, міномети та вогнемети, рушили вістрям головної піхотної атаки, нищачи ворожі опорні пункти, де можливо, та задимлюючи їх, де ні. Піхотні загони, що йшли за ними , ринули в шпарини, відкриті штурмовиками, підтягувалися резерви, аби закріпити успіх — те, що британський спостерігач Ліддел Харт потім описував, як "потік, що ламає береги". Поєднання виявилося руйнівним проти англійських військ, що тільки–но почали готувати глибоку оборону на спротив і ледве встигли зрозуміти,

наскільки та потрібна. Густий туман уранці 21 березня сприяв німецькому прориву. За чотири дні вони закнали клин глибиною в 40 миль у британські позиції та загрожували геть розірвати союзницький фронт.

Атака виявилася набагато успішнішою, ніж чекав сам Людендорф. Тепер вона загрожувала відокремити англійські армії від французьких. Якби це сталося, британцям довелося би відступати на північ уздовж своїх ліній звязку до портів Ла–Манша, поки французи котилися би на південь, аби прикрити Париж, відкриваючи німцям шлях йти вперед до узбережжя –саме так вони й зробили 22 роками пізніше. Все тепер залежало від того, чи англійці з французамі спроможуться втримати звязок. Досі і Хейг, і Петен опиралися спробам Верховної воєнної ради накинути їм згори міжсоюзне командування та відмовлялися передавати раді будь–які резерви, що б уможливило її впливати на хід операцій. Усі та будь–які виниклі проблеми, доводили вони, вирішила би взаємодія. Аж ніяк. Коли тепер Хейг заблагав допомоги, Петен відмовився її надати, боячись розкрити Париж. Хейг втамував гординю та звернувся до свого політичного начальства. 26 березня міжсоюзницька конференція зібралася в Дулансі (Doullens) неподалік од Ам'єна. Рішуча позиція, яку там зайняв Фош, тепер голова французького Генштабу, справила на Хейга достатнє враження, щоби він визнав за Фошем "координацію" союзницьких армій — через тиждень в обов'язки було включено ще й "спрямування операцій". Відтоді до кінця війни Союзники билися під спільним загальним командуванням.

Тимчасом німецький наступ уповільнився та став. Їхні комунікації надмірно розтягнулись; артилерія не встигала за швидким рухом піхоти, а просування зробилося важчим, бо доводилося тепер іти по розритих бойовищах Сомми. Захоплені союзниці склади, звісно, постачали ресусі у величезних об'ємах, але виснаженим і зголоднілим німецьким солдатам було ще й надто спокусливо спинитися, передихнуть і заморити черв'ячка. Людендорф обірвав операцію 5 квітня та переключився на атаку на півночі, як Хейг і чекав. Наступ почався 9 квітня, після звичного Брухмюлерового артобстрілу, у долині Лісс (Lys) на південь од Іпрського

виступу. За кілька днів німці відібрали всі землі західніше від Іпра, які попередньої осені дісталися були англійцям ціною трьохмісячних боїв та 400 000 душ. Британські загони тепер так тонко розпорошилися, що звичайно некрасномовний Хейг зважив за необхідне оголосити драматичний Загальний наказ: "Нас приперто до стіни, але твердо вірячи, що наше діло праве, кожен мусить битися до кінця. Безпека наших домівок і свобода людства однаково залежать од кожного з нас у цю критичну годину." Це прийшлося до смаку пресі, хоча самі війська зустріли звернення солоним–пересоленим слівцем. Але битися вони билися. Фронт утримався, та 30 квітня Людендорф зупинив наступ. З 21 березня він уже втратив десь 350 000 солдат, Союзники майже стільки ж; але в Антанти гаман був значно більший, а тепер, коли американські війська вливалився у Францію по 300 000 чоловік на місяць, грошам правдиво не було ні кінця, ні ліку.

Тепер Людендорф звернув на Францію. Для нападу він вибрав Айсну (Aisne), де Нівель роком раніше наступаючи, наковтався лиха. 27 травня німці використали свої тепер знайомі прийоми — гармати Брухмюлера вистрелили 3 мільйони снарядів за чотири з половиною години — щоб роздавити 16–ту французьку армію, чиї командири досі нехтували глибокою обороною, шануючи натомість захищати кожну п'ядь рідної землі. Противник взяв 50 000 у полон, пройшов 40 миль та захопив Суассон. Далекосяжна артилерія почала обстрілювати Париж, де уряд знову готувався, як уже було у вересні 1914–го, перебратися в Бордо. Але в ході атаки самі німці втратили ще 130 000 солдат; і, найголовніше, декого з них повбивали американці.

Американці приходять на фронт

І співвітчизники, і вороги ганили Людендорфа за неспроможність визначити хоч яку значну ціль свого наступу та по тому її триматися. Але ж, навіть якби він захопив порти Ла–Манша, війна все одно тривала би далі, як сталося в 1940–му. Якби він навіть узяв Париж, американців з англійцями це б не зупинило. Людендорфовою задачею було, подібно як і в Фалькенгайна двома роками раніше, не стільки знищити Союзницькі

армії, як роздавити волю та готовність урядів Антанти тягнути війну далі, та змусити їх прийняти компромісний мир. Йому навіть може це вдалося би з французами. Ще з рік — і, ймовірно, з англійцями. Але ніяк і ніколи — зі Сполученими Штатами.

На початок 1918–го у Франції вже був мільйон американських солдат, хоча все ще не зорганізованих у бойові загони. З початку Першінг наполягав, що їм годиться діяти окремою армією. Йому виділили власний фронт на крайньому правому флангу Союзницького фронту, у поки що бездіяльному театрі Лотарінгії. Але, хоча Сполучені Штати мобілізували солдат вражаюче швидко — призов було введено у травні 1917–го — в них забирало довше часу переналагодити промисловість на вироблення важкої зброї. До кійця війни армія США залежала від своїх європейських союзників у танках, аеропланах та — найважливіше — у гарматах та набоях. Відтак, згадавши ще нестачу бойового досвіду, французам і британцям здавалося логічним, що необстріляні американські підрозділи треба, хоча б на початку, змішати зі своїми більш досвідченими силами, щоб навчити новачків. Від цього Першінг, за напученням президента Вільсона, зрозуміло, відмовився. Він, проте, дозволив дивізіям США, коли їх було сформовано, служити під французьким началом. Перша дивізія нюхнула пороху 28 травня при Кантін'Ї — пам'ятна дата в американській військовій історії — а ще дві нагодилися на допомогу підперти французький фронт при Шато–Тьєрі, де німці пробились атакою на початку червня. Брак досвіду відлився їм тяжкою кров'ю — більше 10 тісяч убитими чи пораненими — але вчилися вони швидко; а сама присутність цих рослих, бадьорих, добре годованих парубків з Середнього Заходу, та їхній невгамовний оптимізм переконували зморених і знесилених союзників, що теперка–то війну програти неможливо. Ще важливіше, вони запевнювали своїх ще більш вижлуктаних супротивників, що віднині виграти її вже не вигорить.

Людендорф планував останній удар проти англійців на півночі, але після місячного вагання вирішив спершу завдати ще нещаднішого й лютого та, як він сподівався, остаточно нищівного удару по французах — охрестив він це Friedenssturm, удар до миру, аби заохотити свої

виснажені війська. 16 липня удар упав на Реймс, на східній частині виступа, де німцям вдалося загнатися на південь аж до Марни. Але на цей раз французи були готові. Німецькі дезертири — саме їх число свідчить про рівень деморалізації — вчасно повідомили про атаку, а французи спромоглися випередити германський артобстріл своїм власним. Вони ще й нарешті вивчили урок про гнучку оборону — перечекали німецький артобстріл, віддали їм передню лінію окопів, порожню, крім колючого дроту, мін та нечисленних кулеметних гнізд, а тоді винищили упень гарматним контрабажем та вогнем із флангів. Через два дні запальний генерал Манжін на західній частині виступа пішов у контатаку з ярмією, до якої тепер входили американські дивізії. На 5 серпня спільні французькі, американські й англійські сили відвоювали назад увесь виступ та полонили 30 000 солдат. Людендорф скасував свої накази на вирішальний удар на півночі. Він остаточно влип у повну прогру.

Контатака Союзників, липень 1918–го

Тепер Союзникам настала черга атакувати, і 26 липня Фош віддав наказ до загального наступу на всіх фронтах. Фош невеликий був статег, але, казав Наполеон, на війні мораль співмірна силі три до одного. Його здатність запалити інших своїм ентузіазмом немало сприяла тому, що спромоглися зупинити просування німців у битві на Марні у 1914–му. З того часу його вперте поривання кидатися в наступ за будь–яких обставин часто було згубним, але тепер Союзницькі армії були достатні числом і, ще важливіше, умінням, аби той запал пішов на користь. Першінг нині мав у розпорядженні 42 дивізії США, кожна вдвічі більша за європейський відповідник, і мав змогу злити їх в одну армію — пізніше розділену на дві — на правому флангу Союзного фронту. Атакуючи на північ через Аргонський ліс, він загрожував головній залізничній гілці обіч фронту, з Метца в Антверпен, яка живила німецькі армії. На лівому флангу британці лагодилися почати атаку на сходження, поки французькі армії, відживлені двома бойовими генералами Манжіном і Гуро, стримували тиск у центрі. Оскільки пійшов би деякий час в американців на переміщення, а у французів, щоб

оклигати відвеликих боїв червня та липня, то на англійців упало завдати першого удару 8 серпня на схід від Ам'єну.

Зважаючи на десь півмільйонні втрати, яких вона зазнала з початку року, британська армія надивовижу оговталася, це ще більша правда стосовно Хейга.Його бойовий дух, як у Фоша, чи не раз у раз доводив до згубних наслідків, але тепер, як і з Фошем, навстав–таки його час. Хейгові часті пророцтва , що німці от–от заваляться мали нарешті справдитись, і, на відміну від більшости своїх колег, що планували кампанію на 1919–й, він вважав, війну можна виграти до кінця цього року. Він охоче став під начало Фоша та, дослухаючись до свого оновленого штабу, сприймав та втілював нові тактичні концепції, розроблені та подані знизу. Його австралійські та канадські загони виявилися найгрізнішими бійцями Західного фронту, а ще, після безлічі проб і помилок, англійська армія навчилася, що робити з танками. Успішна невелика сутичка 4 липня при Гамелі підтвердила модель піхотно–танкової взаємодії, і відтепер такими методами користалися на значно більших обширах. Разом із піхотно–артилерійською взаємодією, яку англійці тепер опанували, та ще одною новиною — використанням бойових аеропланів, атакуючих на малій висоті, — це складало переможну комбінацію, неможливу — та недосяжну — двома роками раніше. Разом з французькою армією на своєму правому флангу, англійці занурилися на 7 миль за перший день атаки та взяли в полон 30 000 солдат. То була перша за чотири роки боїв цілковита, відверта та безповоротна поразка, якої зазнали німці, і сам Людендорф казав похмуро, що це "чорний день" для германської армії.

Німці почали тепер відступати з боями до лінії Генденбурга, встановленої на початку 1917–го. Їхній дух ще було далеко не зламано: на час, коли вони дісталися лінії Генденбурга на початку вересня, вони завдали англійцям втрат іще на 190 000 чоловік, а французам — на 100 000. Британський кабінет знову занепокоївся. Попри все це, 3 вересня Фош віддав наказ до нового наступу по всьому фронту: tout le monde a la bataille! (Усі до бою! — фр.) Першінг наполягав, що йому би спершу краще дати своїй армії новачків випробувати себе в бою, влаштувавши

обмежену атаку, аби відрізати виступ у Сент–Мішель у тихому Лотарінгському секторі. Дводенна битва скінчилася до 14 вересня, і по тому вони повернули на північ, аби 26 вересня приєднатися до загального наступу. Назавтра англійські та французькі сили атакували головні споруди лінії Гінденбурга, вистреливши за добу майже мільйон снарядів. Це нарешті зламало Людендорфа. 29 вересня він сповістив кайзера, що тепер нема жодного шансу виграти війну. Аби уникнути розгрому, якнайшвидше треба було укласти замирення.

Крах Центральних держав

З початку серпня німецька армія втратила ще 228 000 душ, половину з них дезертирами. Їхній Генеральний штаб вважав готовими до бою заледве п'ятдесят дивізій. Основний склад війська, заражений дедалі понурішими звістками з дому та чутливий до комуністичної пропаганди, хилитався на межі страйку, якщо й не бунту. Ще гіршим був стан в Австро–Угорщині: у квітні 1918–го Клемансо цинічно роздзвонив про розпачливі спроби тамтешнього імператора прихилити Францію до умов миру. Їхню армію — голодну, обідрану, дедалі розбиту на етнічні друзки — 15 червня виштовхали в останній наступ на Італійському фронті. В результаті її відбили назад з утратами в 143 000 солдат, 25 000 з них полоненими. Після того втеча у військах стала масовою. Лишалися зовсім хворі та охлялі, як і населення Відня та решти міст. 16 вересня імператор відкрито запросив умовин миру в президента Вільсона, та спробував випередити етнічний розпад, оголосивши імперію Габсбургів федеральною державою. Коли 24 жовтня італійська армія, міцно покріплена французькими й англійськими підрозділами, нарешті пішла в наступ, австрійські сили розсипалися по 48–ми годинах, і Союзники ледве встигали за ними бігти. Італійцям тільки й було часу на окрему атаку при Вітторіо Венето. Вони знову зібрали потужні жнива на полонених, поки 4 жовтня не настало замирення, домовлене двома днями раніше.

Тим часом давно дрімотний Македонський фронт пробуркався від появи енергійного нового командуючого, генерала Франше д'Еспері. 15

вересня французькі війська та сербські гірські загони успішно атакували до того болгарські позиції, до того неприступні. До них приєдналися грецькі й англійські сили, і болгари, позбавлені німецької та австрійської підтримки, капітулювали 30 вересня — здалися першими з Центральних держав. Через місяць 30 жовтня відпали турки, відтак звільнивши собі руки, аби провадити далі осібну кампанію на Кавказі до 1919–го.

В Германії мали минути шість тижнів, поки людендорфове рішення запросити перемир'я отримало будь–які результати. На його погляд замирення було передишкою та нічим більшим — призупинити бойові дії в полі, щоб уможливити перегрупування сил та переговори, що вели б до узгодженого замирення. Треба чітко з'ясувати, наполягав він, що "ми несхитно готові воювати далі, якщо ворог не дасть нам миру, чи тільки мир безчесний". Він нарешті визнав, що Німеччині доведеться віддати Бельгію чи й навіть Ельзас–Лотарінгію, але він усе ще сподівався, що Антанта дозволить Германії втримати завойоване на сході, як бастіон проти "більшовизму". Надалі, він розумів, що Союзники просто–таки затялися не мати жодної справи з режимом, існуючим у Берліні, тож треба було встановити новий, який би прийняв на себе відповідальність домовитися про засади миру — та ганьбу за це. Отож 3 жовтня кайзер призначив канцлером принца Макса Баденського, розважливого й поміркованого. Колишній американський посол у Берліні казав був, що той — "один їз нечисленних німецьких дуків, що ніби–то здатен думати, як нормальна людина". Кайзер наказав йому звернутися до президента Вільсона з проханням про негайне перемир'я. Коли Макс запротестував, кайзер відрізав, що "Верховне командування вважає це за необхідне, а вас не для того сюди покликали, щоб ви йому вставляли палки в колеса". Скорившися, наступного дня Макс запросив президента Вільсона, найбільш приступного — чи пак найменш неприступного — з ворогів Германії, зробити кроки до відновлення миру, "спираючись на помірну програму, викладену 8 січня" — т. зв. Чотирнадцять пунктів (див. Додаток I).

Але ж Вільсон у жовтні був уже не Вільсон у січні. Попередньо він усе ще міг бачити себе, як і його бачили, обіч битви. Він ні з ким був не

радився щодо Чотирнадцяти пунктів — вже точно не зі споборниками (co–belligerents), яких він і досі не вважав за "союзників" (allies). (Оскільки не існувало формального альянсу, Сполучені Штати визначали своїх споборників просто як "споріднені держави" ("associated powers")). Але з часу оприлюднення Пунктів, німці виявили своє бачення засад миру в умовах, накинутих росіянам у Брест–Литовській угоді. Ще важливіше, Сполучені Штати вже вісім місяців як занурилися у війну у Франції, де померло багато американських хлопців. На додачу 12 жовтня німецький підводний човен потопив пасажирське судно "Лейнстер", де загинули кількасот американців та англійців. Американський народ нині опинився в лещатах воєнного психозу ще лютішого за той, що затис утомлених європейських партнерів. Відповідаючи на листи з Берліну, Вільсон з'ясував їм, що він більше не благодійний deus ex machina, натомість є лідером переможного та невблаганного альянсу. Він заявив, що "єдине перемир'я, яке він бачить виправданим представити на розгляд, є таке, що дозволяє Сполученим Штатам і державам, з ними пов'язаним [sic], диктувати будь–які наступні умовини та внеможливлює поновлення ворожих дій з боку Германії". На додачу він зажадав, щоб Німеччина ся перетворила на конституційну державу, таким чином забезпечивши "знищення будь–якої та кожної довільної влади, що може діяти окремо й таємно, самочинно та за власним бажанням порушуючи мир усвіті; якщо ж неможливо знищити тепер і негайно, принаймні звести її до повного безсилля".

Коли Людендорф дізнався про такі умови, він спробував обірвати переговори, але його власні генерали не попустили. "Мораль у війську тяжко занепала, — повідомляв один із його армійських командирів, принц Руппрехт Баварський, — а здатність до опору тане що не день. Варто ворогу атакувати, як солдати здаються гуртом. Довкола баз кишать тисячі грабіжників і мародерів... Що б не було, ми мусимо дійти миру, поки ворог не пробився в Германію." Уряд у Берліні трусило від іще скрутнішоїго страху — що в Німеччині вибухне революція. Макс Баденський зробив усе, що змога, аби те попередити, у три тижні напхом увібгавши всі конституційні реформи, од яких кайзер з армією

одбрикувались попередні півстоліття. На кінець жовтня Рейхстаг ся виявив суверенним органом, який обирають загальним і таємним голосуванням та якому відповідальні всі міністри уряду, включно з воєнним міністром. Вільгельм II, Ясновельможний Привідця Війська, змізернів до конституційного монарха, так само безвладного, як його англійський кузен. Відтак засмілівши, Макс зажадав відставки Людендорфа, на що кайзер погодився з недохованим задоволенням. Гіндебург і надалі лишався пишною оздобою, але людендорфове місце зайняв так само плебейський генерал Вільгельм Гренер, що головою Oberstekriegsamt добряче запізнався з соціальними й економічними негараздами тилу.

Але запізно. Німці терпіли й страждали од дедалі гіршої, а останнім часом майже нестепної скрути, впевнені, що їх армії були та є всюди переможні. Одкривши, що натомість вони на краю прірви, усяка довіра до влади пішла парою. 29 жовтня екіпажі збунтувались, аніж вийти на кораблях у "Смертний рейд", запланований їхніми адміралами на порятунок честі флоту. За тиждень бунт розрісся на революцію, що охопила всі та кожне велике місто Германії. Ради робітничих і солдатських депутатів на кшталт російських захопили владу. Баварія ся проголосила незалежною республікою. Тилові армійські ешелони повстали й захопили броди й мости через Рейн. В армійських штабах подейкували, чи не варто повернути армію додому та "відновити порядок", але Гренер дуже добре знав, що інструмент може зламатися в його руках. Він зрозумів, що революція неминуча, якщо три умови не буде виконано. Кайзер мусить зректися; армія має підтримати партію більшости в Рейхстагу, соціал–демократи, єдині хто здатні пережити політичну бурю, мусять піднятися, та мир має бути встановлено за будь–якої ціни.

Отож 9 листопада Гренер повідомив кайзеру, що той більше не користається довірою армії та відправив його у вигнання до Голандії. В Берліні лідери соціал–демократів, Філіп Шейдеман та Фрідріх Еберт, проголосили республіку та здобули від армії обіцянку забезпечити їх од будь–якого зайвого перевороту; було складено делегацію на зустріч із

воєнними лідерами Антанти у залізнодорожному вагоні у лісі коло Комп''єна, аби дізнатися про їхні умови.

Ці умови, наскільки це торкалося наземних операцій, диктували головним чином французи. Англійці, так само нетерплячі якнайшвидше закінчити воєнні дії, погодилися би на щось помірніше. Першінг, зі своїми двома свіжими арміями, що ледве нюхнули пороху та рвалися зі шворки як бульдоги, з одного боку, а з другого з гавкотом про "безумовну здачу", що піднявся вдома, не попустив би нічого і був ладен воювати далі. Всі бельгійські та французькі землі малося звільнити на протязі 14 днів; Союзники мусили окупувати всю німецьку територію на лівому березі Рейну та 10–кілометрову смугу на правому березі, разом із плацдармами на Мейнсі, Кобленці, та Кельні. Всі землі, захоплені у Східній Європі з 1914–го повинні були звільнити; великі обсяги воєнних ресурсів малося віддати, разом із фльотою та всіма субмаринами; а Союзницька блокада тривала би надалі, поки не буде підписано остаточний мир. Німецькі делегати протестували, що результатом стала б анархія та голод, від чого мали би бариш хіба тільки більшовики, але Фош, голова делегації Антанти, був невблаганний. Німецьким представникам не лишалося іншого, як тільки підписати свій, як вони бачили, смертний вирок. У випадку з одним, Матіасом Ерзенбергом, так і стало. Його вполювали екстремісти правого крила та вбили двома роками пізніше.

Отак 11 листопада, об 11 годині ранку 11–го дня 11–го місяця, гармати Західного фронту нарешті замовкли, лишивши суперникам оплакати померлих.

9. Узгодження

Державні діячі Антанти, що зійшлися в Парижі укласти мирну угоду в січні 1919–го, опинилися в становищі, дуже відмінному від їхніх попередників у Відні 1814–го. Їм не було вільно сформувати світ згідно з принципами порядку й справедливості, чи національного самовизначення, або навіть традиційного балансу влади. Вони були

відповідальні перед виборцями, які все ще перебували в лабетах воєнних пристрастей та передсудів, на що не можна було не зважати. До того ще, хаос, зростаючий у Центральній Європі на хвилі розпаду Російської, Австрійської та Гогенцолернівської імперій, викликав сумнів, чи на захід од Рейну існує будь–який стабільний режим, з яким узагалі можна вкласти мир.

Німеччина

Конференція перетворилася на безмовний двобій між президентом Вільсоном, що можливо схибив завітавши туди особисто, та французьким прем''єром Жоржем Клемансо. Кожен гнув осібну лінію. Вільсон хотів створити новий світовий порядок під егідою Ліги націй, до влаштування якого він доклав усіх зусиль (вся його робота пішла прахом, коли Конгрес США відмовився приймати участь у Лізі на його умовах). Клемансо, з іншого боку, зі щиросердою підтримкою своїх одно співвітчизників та на початку й британських союзників, налагодився перебудувати Європу так, аби Германія ніколи й нізащо не могла загрожувати її стабільності. Як ми вже бачили, Франція з населенням у ледве 40 мільйонів протистояла Германії з її 65–ма мільйонами та надто більшою індустріальною силою й потенціалом, ніж Франція будь–коли могла сягнути. Російська імперія, противага, на яку покладалася Франція до 1914–го, безслідно зникла, потягнувши в нікуди інвестиції на мільярди франків. З французької точки зору, отож, треба було зробити все можливе, щоби послабити Німеччину. На сході в неї треба було відібрати якнайбільше земель, аби розбудувати нові нації в cordon sanitaire під французьким впливом, з одного боку попередивши просування більшовизму зі сходу та перебрати на себе місце Росії, не даючи німцям зайвої силу. На заході Франції треба було повернути не тільки Ельзас і Лотарінгію з їхніми цінними копалинами, але додати ще й Саарський басейн, багатий на вугілля. Якщо змога, ще Рейнські землі з лівого берега річки треба було відокремити від Німеччини, утворивши незалежну державу чи групу держав під французьким протекторатом, і таким бар'єром прикрити французький кордон. На це вже, одначе, не погоджувалася Британія, кажучи, що мова йде про Ельзас–Лотарінгію

навиворіт, що приведе до сварки без кінця. Англійці приставали тільки до демілітарізації лівого берега Рейну та правого завглибшки до 40 миль, де військова присутність Антанти була би наявна до остаточної виплати репарацій. Саарські вугільні родовища переходили у власність Франції, але наступні 15 років землями мала керувати Ліга націй, по тому ж долю регіону вирішив би плебісцит. Це були сприйнятні умови, які мусила підтвердити Угода Локарно в 1924–му, та по суті такі, що навряд чи могли би спровокувати до нової війну.

Значно важче було розібратися зі східними провінціями Німеччини. Один зі 14–ти пунктів Вільсона зазначав відновлення незалежності Польщі, яка з кінця XVIII століття була розділена між Німеччиною, Росією та Австрійською імперією. Осередок нової Польщі становило Велике князівство варшавське, домінуючо польське з етнічного боку, але визнане частиною Росіїйської імперії з 1814–го. Росіяни тепер не здатні були заперечити незалежності Польщі, як і відокремленню своїх колишніх балтійських провінцій Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви, так само ж і австрійці не могли втримати свої польські землі в Галіції. Але польські провінції в Німеччині — Сілезія, Позен та Західна Прусія — зовсім інша річ. Німці густо заселили ті землі вже чимало поколінь тому. Ще гірше, новій Польщі було обіцяно вихід до моря, що ладно здійснити тільки віддавши їй нижній басейн Вісли, де населення було змішане, та порт Данціг, де жили майже виключно німці. Це вимагало відділити Германію від Східної Прусії, яка чи не загально вважалася історичним осередком. Укладена угода, можливо, було найкращим, чого можна досягнути без "етнічної чистки", як–от та, що сталася в 1945–му, але німці ніколи не приховували наміру якнайперше перевернути витворене.

На додачу до втрати земель, Німеччина мусила роззброїтися, віддати заморські колонії та виплатити переможцям тяжкі репарації. Її армія зменшено до 100 000 солдат та заборонено наступальну зброю, як–от танки. Її Генеральний штаб, демонізований пропагандою Союзників, розпущено; її повітряні сили знищено; її суднобудування обмежено кораблями водозміщенням менше 100 000 тонн. Таким чином, вважали переможці, "стає можливим започаткувати загальне

обмеження озброєння всіх націй". Цього не вийшло, і сею невдачею скористалися німці, коли денонсували обмеження та почали наново озброюватися 15 роками пізніше.

Німеччина втратила свої колонії, але, оскільки Союзники під керівництвом Вільсона відмовились од "анексій", держави, що їх перебрали (головним чином Британія та її заморські домініони), отримали їх у вигляді "мандатів" за згодою Ліги націй. Союзники так само відмовились од "контрибуцій" , які вражені держави мусили би заплатити переможцям. Натомість вони вимагали "відшкодування" їхньому цивільному населенню. Початково це мало би стосуватися жителів окупованих та понищених земель Франції та Бельгії, але французи й англійці хутко поширили те, покривши не тільки воєнні позики та загальні витрати на відновлення, але й пенсії пораненим солдатам і виплати вдовам і сиротам — сума склалася така широчезна, що виявилося просто неможливо вповні обрахувати. Мирна конференція перекинула весь цей клопіт Комісії з питань репарацій, що мусила доповісти про результати роботи в 1921–му. Тим часом німці повинні заздалегідь заприсягтися прийняти рішення Комісії, та зразу виплатити 20 мільйонів марок. Союзники триматимуть військові сили на Рейні, аби доконати виплати та мати змогу зайняти землі Німеччини на випадок дефолту.

Повні наслідки цих вимог були чисто й повно спростовані Мейнардом Кейнсом в "Економічних наслідках миру". Поступово їх було змішано й зім'ято; але попервах німці встигли звинуватити їх у всіх своїх економічних злигоднях. Але найнесприйнятнішою була причина самих репарацій — нібито відповідальність Німеччини за початок самої війни. Німці все ще без вийнятку вірили, що війну їм накинули вороги, а всі пожертви за минулі п'ять років зроблено на справу честі. Крім того, багато хто вважав, що їх геть–таки ніяк не переможено. В них, подейкували, одібрали властиву перемогу, Союзники ошукали їх з умовами Перемир'я, а Reichsfeinde ("вороги держави"), соціалісти та жиди "вдарили ножем у спину", скориставшися тимчасовими труднощами, аби захопити владу. Для тих навіть, хто й не вірив у байку

про Dolchstoss (удар у спину),законність німецького уряду залежала від того, наскільки той здатен оминати каторгу, накинуту угодою, або й остаточно зламати ярмо. Саме успіх у цьому і надав Адольфу Гітлеру широчезну підтримку.

Австро–Угорщина

Розпад імперії Габсбургів залишив не менш гірку спадщину. На півночі відпала австрійська половина монархії, чехи з'єдналися зі своїми словацькими братами з Угорщини у Чехословацьку республіку, куди потрапила, в Судетах на північному кордоні, стривожена німецька меншина. На півдні втрачено словенів, що сукупно з хорватськими братами з Угорщини злилися з сербами в незграбно назване "Королівсьтво сербське, хорватське та словенське" , пізніше перейменоване в Югославію (південна Славія). Втратили італійські землі на південь од Альпів включно з Трієстом, їхнім головним портом в Адріатиці; але землі на східних схилах Адріатики, обіцяні Італії, опинилися натомість у "звільнених" югославів, що самі претендували на Трієс та довкілля. Німецькомовний куприк, що тільки й лишився од Австрії, попервах спробував приєднатися до Німецької республіки на півночі, але се заборонили Союзники. Тож Австрія лишилася незалежною ще на двадцять років до 1938–го, коли один із її колишніх громадян, Адольф Гітлер, влаштував Anschluss ("возз'єднання") на загальне народне задоволення. Угорці загубили не тільки словаків на півночі та хорватів на півдні, але й Трансільванія на сході відпала до сильно виросої Румунії, що зазнала по ходу бридкої громадянської війни. Із катавасії вивинувся адмірал Хорті, диктатор правого крила, відмовився визнати, що зречення Габсбургів мало будь–яку законну силу та проголосив, що править лише як регент від їхнього імені. Так він і провадив далі, поки його його самого не скинули наприкінці Другої світової війни.

Турція

Щодо турків, початково до них поставилися так само суворо, як до німців. Вони не тільки втратили набутки в Аравійському півострові, де постали нові держави під французькою чи англійською рукою — Сирія, Ліван, Ірак, Саудівська Аравія, Палестина, Трансйорданія — але до них вдерлись італійські сили, що важили на Адалію за Лондоським пактом 1915–го, та греки, що претендували на Фракію та землі в Анатолії, особливо на Смірну (Ізмір), де проживала значна грецька меншина. Народне обурення таким диктатом привело до влади новий режим під орудою Мустафи Кемаля Ататюрка, що вигнав греків з Анатолії та погрожував так само напіддати й британським силам, що опосіли Проливи. Після трьох літ безладдя й плутанини в 1923–му було влагоджено угодк в Лозанні: Турція лишалася у повній владі в Анатолії та на Проливах — з гарантіями їхньої демілітаризації — і утримала європейську ділянку у східній Фракії. Грецьке населення Смірни брутально вигнали, а суперечки мід Турцією та Грецією, кому належать острови в Егейському морі, точаться й досі.

Укладення миру в Версалі добряче вилаяла преса, але більшість його засад витримали перевірку часом. Нові держави, які було створено, вижили, нехай і в кордонах, що хилиталися, до останніх років століття, колм чехи та словаки мирно розділились, а Югославія, завжди вибухова, розвалилася, по ходу загрожуючи новими війнами. Франко–германський кордон стабілізувався. "Східне питання", що постало з турецької присутності в Європі, було вирішено раз і назавжди. Але "німецьке питання" зоставалося нерозв'язаним. Попри поразку, Німеччина лишалася найсильнішою в Європі, та затялась обернути угоду, щонайменше на своїх східних межах. Спроби Франції поновити рівновагу бури приречені на поразку через ідеологічну підозру до Радянського Союзу, слабкістю її союзників у Східній Європі та глибоким небажанням власного народу будь–коли взагалі знову пережити подібне лихоліття. Британці були так само неохочі: негаразди вдома та в імперії разом з жахливими спогадами про вйну, що дедалі більше шарпали народну пам'ять, навели наступні уряди радше шукати вирішення, потураючи німецьким вимогам, аніж опиратися тим. Що стосується Сполучених

Штатів, втручання в Європі широко бачилося дурною помилкою, яка ніколи більше не повториться.

Коли оприлюднили умови договору, американський карикатурист пророчо змалював, як Вільсон, Ллойд Джордж і Клемансо виходять з Паризької мирної конференції, та один каже "От же дивина: мені вчувається — дитина плаче". І справді, ховаючися за колоною, тужно ридає малюк, а над головою в нього слова "Випускний клас 1940".

Додаток І. Чотирнадцять пунктів президента Вільсона

Вільсон виклав "Чотирнадцять пунктів" у зверненні до Конгресу 8 січня 1918 року.

I. Відкриті засади миру, відверто прийняті та визнані...

II. Абсолютна свобода мореплавання, за межами територіальних вод, як у мирний час так і в воєнний...

III. Зняття, насільки можливо, всіх економічних перешкод і встановлення рівних торгівельних умов для всіх держав, що погоджуються на мир...

IV. ...[Н]аціональне озброєння слід зменшити до найнижчої точки, сумісної з безпекою суспільства.

V. ...[Н]еупереджене влагодження всіх колоніальних вимог.

VI. Вихід військ з усіх російських земель...

VII. Вихід військ із Бельгії... та її відновлення, без будь–яких спроб обмежити суверенітет, що їй властивий, як і решті вільних націй.

VIII. Вихід військ із усіх французьких земель, окуповані провінції має бути відновлено, а кривду, яку Прусія завдала Франції в 1871–му щодо Ельзасу–Лотарингії... виправлено...

IX. Залагоджені кордони Італії слід прокласти по чітко визначуваних межах національности.

X. Народам Австро–Угорщини... слід надати найвільнішу можливість самочинного розвитку.

XI. Вихід військ із Румунії, Сербії та Чорногорії; окуповані землі слід відновити; Сербії надано вільний і безпечний доступ до моря...

XII. Турецьким частинам нинішньої Оттоманської імперії слід забезпечити суверенітет, але решта народностей, що нині перебувають під турецькою владою, мусять безумовно жити в безпеці та безборонно користатися можливістю самочинного розвитку...

XIII. Слід встановити незалежну польську державу, куди ввійдуть землі, заселені беззаперечно польськими жителями, та якій слід надати вільний і безпечний доступ до моря...

XIV. Слід заснувати загальне товариство націй на чітких засадах з ціллю надати взаємні гарантії політичної незалежности та територіальної цілісности і великим, і малим державам.

Додаток II. Повні втрати війни

Центральні держави Населення Мобілізовано Загинуло

Австро–Угорщина 52 млн. 7,8 млн. 1 200 000

Германія 67 млн. 11,0 млн. 1 800 000

Турція 2,8 млн. 320 000

Болгарія 1,2 млн. 90 000

Союзники

Франція 36,5 млн. 8,4 млн. 1 400 000

Британія 46 млн. 6,2 млн. 740 000

Британська Імперія 2,7 млн. 170 000

Росія 164 млн. 12,0 млн. 1 700 000

Італія 37 млн. 5,6 млн. 460 000

США 93 млн. 4,3 млн. 115 000

Подальше читання

Оскільки бібліографія Першої світової війни правдиво неозора , початківцю найліпше братися з кількох загальних вислідів, а звідти вже йти далі.

Найкращий огляд витоків війни та зведення істотних суперечностей подає Джеймс Джол у "Причинах Першої світової війни" (James Joll, The Origins of the First World War. London 1984). Саму війну з усіх точок добре розкрито в "Оксфордській ілюстрованій історії Першої світової війни" Х'ю Страхана (ред.) (Hew Strachan (ed.), The Oxford Illustrated History of the First World War. Oxford 1998). Із власної грунтовної праці Страхана поки що опубліковано тільки три томи "Перша світова війна, До зброї" (The First World War, i. To Arms. Oxford 2000). Події в Європі доведено тільки до кінця 1914–го, але ширші аспекти конфлікту висвітлено настільки

влучно, що книга ця вже стала необхідною. Мартін Гільберт у "Першій світовій війні" (Martin Gilbert, The First World War. London 1994) викладає корисний літопис з багатьма світлинами, історіями та картинами.

Більшість робіт англійських істориків, включно з моєю, неминуче накульгують в англоцентричний бік та можливо занадто зосереджуються на Західному фронті. Це треба виправити, прочитавши "Східний фронт" Нормана Стоуна (Norman Stone, The Eastern Front. London 1975) та "Першу світову війну: Германію й Австро–Угорщину" Холдера Х. Хервіга (Holger H. Herwig, The First World War: Germany and Austria–Hungary. London 1997). Для окремих національних вислідів варто почитати: Дж. М. Борн "Британія та Велика війна" (J. M. Bourne, Britain and the Great War. London 1989); Дж. Ф. Бекер "Велика війна та французький нарід" (J. F. Becker, The Great War and the French People. Leamington Spa 1985); Роджер Чікерінг "Імперська Германія та Велика війна" (Roger Chickering, Imperial Germany and the Great War. Cambridge 1998); та Девід Кеннеді "Далека далеч; Велика війна та американске суспільство" (David Kennedy, Over Here; the Great War and American Society. New York 1980).

На економічні аспекти війни є Герд Хардаш, його "Перша світова війна 1914 — 1918" — стисла, але вичерпна книжка (Gerd Hardach, The First World War 1914–1918. London 1977). "Жалю гідна війна" Найала Фергюсона (Niall Ferguson, The Pity of War. London 1998) містить багато важливих свідчень у доста суперечливому тексті.